राज्य निवडणूक आयोग

राष्ट्रीय परिषद

७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीची २५ वर्षे:
प्रगती आणि भावी वाटचाल

पायाभूत निबंध संग्रह

२५

राष्ट्रीय परिषद

७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीची २५ वर्षेः
प्रगती आणि भावी वाटचाल

पायाभूत निबंध संग्रह

पुढाकार

राज्य निवडणूक आयोग

सहकार्य

राज्य शासन

आयोजक

मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

आणि

गोखले राज्य व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे.

स्थळ

मुंबई विद्यापीठ, सर फिरोज शहा मेहता भवन, विद्यानगरी,

सांताक्रुझ,मुंबई

दि. २ व ३ नोव्हेबर २०१७.

संकलन व संपादन

रिसोर्स अँड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हल्पमेंट (R.S.C.D.)

श्री. भीम रासकर, संचालक

श्री. दत्ता गुरव, राज्य समन्वयक, सावित्री अकादमी

श्री. चेतन वाघ, समन्वयक

श्री. विजय वळंजू, पब्लिकेशन्स

सहकार्य

डॉ. मृदुल निळे,

राज्यशास्त्र व नागरिकशास्त्र विभाग,

मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अनुक्रमणिका

१) राष्ट्रीय परिषदेच्या आयोजनामागची भूमिका ५

२) पंचायत राज आणि ७३ वी घटना दुरुस्ती ७

३) शहरांची जडणघडण आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती १२

४) सिंहावलोकन पंचायत राजचे २०

५) ७४ वी घटना दुरुस्ती: अपेक्षा आणि वास्तव २६

६) निवडणूक सुधारणा ३८

७) चित्रमय प्रवास ६९

राष्ट्रीय परिषदेचा उद्देश आणि भूमिका
७३ आणि ७४ व्या घटना दुरुस्तीची २५ वर्षे

देशाच्या जडणघडणीत आणि विकास प्रक्रियेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना योग्य ते स्थान मिळवून देण्यासाठी १९९२-९३ मध्ये ७३ व ७४ वी घटना दुरूस्ती करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक स्थान प्राप्त करून देणाऱ्या या ऐतिहासिक घटना दुरूस्तीस २५ वर्षे पूर्ण होत असल्याच्या पार्श्वभूमीवर मुंबई विद्यापीठात दि. २ आणि ३ नोव्हेंबर २०१७ रोजी '७३ व ७४ वी घटना दुरूस्तीची २५ वर्षे: प्रगती आणि भावी वाटचाल' या विषयावर एका राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते.

राज्य निवडणूक आयोगाच्या पुढाकाराने व राज्य शासनाच्या सहकार्याने मुंबई विद्यापीठ आणि पुणे येथील गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्थेतर्फे ही परिषद आयोजित करण्यात आली होती. मा. राज्यपाल श्री. सी. विद्यासागर राव यांच्या हस्ते या परिषदेचे उद्घाटन झाले. मा. मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस यांच्या उपस्थितीत परिषदेचा समारोप झाला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे आजी-माजी पदाधिकारी, लोकप्रतिनिधी, वरिष्ठ शासकीय अधिकारी, प्रख्यात राजकीय व सामाजिक विश्लेषक, अभ्यासक, स्वंयसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी, विद्यार्थी इत्यादी या परिषदेत सहभागी झाले होते.

घटना दुरूस्तीच्या अनुषंगाने २५ वर्षाचा आढावा आणि भविष्याचा वेध घेणे या राष्ट्रीय परिषदेचा प्रमुख उद्देश होता. स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणज लोकशाहीचा पाया आहे. त्याच्या अधिकाधिक बळकटीकरणासाठी सातत्याने विचारमंथनाची आवश्यकता आहे. त्या अनुषंगाने या परिषदेत चांगली चर्चा झाली. ७३ व ७४ व्या घटना दुरूस्तीनंतरची स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वाटचाल, त्यांच्या समोरील आव्हाने, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचा प्रभावी सहभाग, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील उल्लेखनीय कार्ये, स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे करण्यात येणाऱ्या निधी, कार्य आणि मनुष्यबळाचे प्रत्यार्पण, निवडणूक सुधारणा इत्यादी विषयांवरही तपशीलवार विचारमंथन झाले.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अद्याप पूर्णत: स्वायत्तता प्रदान न करणे, त्यांच्याकडे अपेक्षेप्रमाणे विषयांचे हस्तांतरण न होणे, लोकप्रतिनिधींना योग्य ते प्रशिक्षण देणे आणि विभाग व जिल्हा स्तरावर अशा स्वरूपाच्या परिषदांचे आयोजन करणे या बाबी प्रामुख्याने राष्ट्रीय परिषदेतून समोर आल्या. मा. मुख्यमंत्री महोदयांनी परिषदेचा समारोप करताना प्रत्येक जिल्हास्तरावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या लोकप्रतिनिधींसाठी प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्याची घोषणा केली आहे, ही या परिषदेची मोठी फलश्रुती म्हणावी लागेल.

राष्ट्रीय परिषदेसाठी आधारभूत शोध निबंध (बेस पेपर्स) लिहून घेण्यात आले होते. ग्रामविकास विभाग आणि नगरविकास विभागासोबतच वर्षा विद्या विलास, रिसोर्स अँड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट आणि असोशिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्सकडूनही निबंध प्राप्त झाले हाते. 'सीएलजीएफ'चेही यात सहकार्य लाभले. या निबंधातील मते ही संबंधितांची आहेत. त्यावर विचारविनिमय व्हावा, हाच आयोजकांचा उद्देश होता. कारण या मतांशी राज्य निवडणूक आयोग, राज्य शासन किंवा आयोजक सहमत असतील, असे मुळीच नाही.

मुंबई येथील राष्ट्रीय परिषदेत देश विदेशातील मान्यवर सहभागी झाले होते. त्यामुळे हे निबंध इंग्रजीत लिहिण्यात आले होते. ते मराठीत उपलब्ध व्हावेत अशी मागणी पुढे आली होती; तसेच या निबंधांचे भविष्यातील संदर्भाच्या दृष्टीने दस्ताऐवज तयार करणे आवश्यक होते. शिवाय विभागीय स्तरावर होणाऱ्या परिषदांसाठीदेखील ते उपलब्ध व्हावेत, अशी इच्छा अनेकांनी व्यक्त केली होती. त्यामुळे इंग्रजी निबंधांचा स्वैर अनुवाद करून ते मराठीत प्रकाशित करताना आम्हाला आनंद होत आहे.

भीम रासकर,
संचालक
रिसोर्स अँड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हल्पमेंट (R.S.C.D.)

पंचायत राज आणि ७३ वी घटना दुरुस्ती

ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

भारत सरकारने स्थापन केलेल्या बलवंतराय मेहता समितीने केलेल्या शिफारशीस अनुसरुन महाराष्ट्र राज्यामध्ये सन १९६२ पासून त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आहे. त्यानुसार जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद, तालुकास्तरावर पंचायत समिती व ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायत या पंचायत राज संस्था कार्यरत आहेत. महाराष्ट्रामध्ये मेहता समितीच्या अहवालाचा अभ्यास करण्यासाठी आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासातील आणि मूल्यांकनाशी सुसंगत अशा पंचायत राज संस्थांकरीता योग्य संस्थात्मक व कार्यात्मक संरचनेकरीता शिफारशी करण्यासाठी तत्कालीन महसूल मंत्री श्री.वसंतराव नाईक (जे नंतर महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बनले) यांच्या अध्यक्षतेखालील राज्यस्तरीय समिती नियुक्त करण्यात आली.

नाईक समितीने राज्यातील सर्व संबंधितांबरोबर सर्वंकष विचारविनिमय करुन जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद अशी एक सशक्त सर्वोच्च पंचायत राज संस्था प्रस्तावित केली, मध्यमस्तरावर पंचायत समितीच्या स्वरुपात संनियंत्रण पंचायत राज संस्था आणि ग्राम पातळीवर थेट लोकसहभागाद्वारे निर्णय घेणारी निर्वाचित लोकप्रतिनिधींची ग्रामपंचायत अशी पंचायत राज संस्था प्रस्तावित केली. नाईक समितीने राज्य सरकारच्या विविध विभागांच्या कार्यालयांसोबत मोठ्या प्रमाणात विकासात्मक योजना व कार्यक्रम कायम स्वरूपी प्रशासकीय व विकास निधिसहित हस्तांतरीत करण्याचीही शिफारस केली आहे.

राज्य शासनाने उपरोक्त शिफारशी या केवळ प्रशासकीय आदेशाद्वारेच न स्विकारता त्याबाबतच्या योग्य त्या सुधारणा महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्या अधिनियम १९६१ आणि महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनिमयांमध्ये केल्या आहेत.

राष्ट्रीय धोरणांच्या अनुषंगाने आणि शासनाच्या प्राधान्यांच्या गरजा विचारात घेता ग्रामीण विकास आणि सुधारणांच्या अंमलबजावणीची गती वाढविण्यासाठी पंचायत राज संस्था बळकट करुन त्यांच्या कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रचलित व्यवस्थेचा आढावा घेणे आवश्यक होते. त्याकरीता प्रचलित व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेऊन पुढील धोरणात्मक फेरबदल सुचविण्याच्या अनुषंगाने निवडून आलेले प्रतिनिधी, शासकीय व अशासकीय अधिकारी, अभ्यासक आणि विचारवंत यांचा समावेश असलेल्या विविध मूल्यमापन समित्या स्थापन करण्यात आल्या. यापैकी स्थापन करण्यात आलेल्या बोंगिरवार समितीने त्यांचा अहवाल सन १९७३ मध्ये सादर केला. तसेच पी.बी.पाटील समितीनेही त्यांच्या शिफारशी सन १९८४ मध्ये सादर केल्या.

या दोन समित्यांनी केलेल्या काही शिफारसी ज्या राज्य शासनाने स्विकारल्या आणि त्यांची अंमलबजावणीही केली अशा शिफारशींचा विशेष उल्लेख करणे आवश्यक आहे कारण त्यांचा समावेश हा त्यानंतर करण्यात आलेल्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये दिसून आला आहे. जशा की, जिल्हा नियोजन आणि विकास परिषद (डीपीडीसी) स्थापन करणे, थेट निवडणुकीद्वारे पंचायत समितीची स्थापना, बोंगिरवार समितीने शिफारस केलेल्या राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील विशिष्ट करांची आकारणी आणि वसुली पंचायत राज संस्थांमार्फत करणे, पंचायत राज व्यवस्थोच्या तीनही स्तरावर महिलांसाठी ३० टक्के आरक्षण, पी.बी.पाटील समितीने पंचायत राज संस्थांकडे विषय हस्तांतरित करण्याबाबत केलेली शिफारस घटनेच्या अकराव्या अनुसूचीमध्ये दिसून येत आहेत.

तथापि, तद्नंतर सन १९९२ पर्यंत म्हणजेच ७३ व्या घटना दुरुस्तीपर्यंत राज्यातील पंचायत राज संस्थांचा स्वतंत्र आढावा घेण्यासाठी कोणतीही व्यापक समिती नेमण्यात आली नाही. मात्र पंचायत राज संस्थांचा आढावा प्रशासकीय स्तरावर वेळोवेळी विभागीय समित्यांद्वारे घेण्यात येत होता. असे असले तरी, ७३ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये समाविष्ट केलेल्या कार्यसूचीवर विचारविनिमय करणे व त्याकरीता केंद्र शासनाने स्थापन केलेल्या विविध समित्यांमध्ये राज्य शासनाने चर्चेत सहभाग घेऊन योगदान दिलेले आहे.

७३ व्या घटना दुरुस्तीस २५ वर्ष पूर्ण होत असताना केंद्र शासनाच्या पंचायत राज विभागाने निर्देशित केल्यानुसार घटना दुरुस्तीच्या विविध तरतूदींच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्याकरीता राज्य शासनाने राज्य पंचायत तज्ञ समितीची नेमणूक केलेली आहे. या समितीचा अहवाल राज्य शासनाला लवकरच अपेक्षित आहे. सरपंच, पंचायत समिती सभापती व जिल्हा परिषद अध्यक्ष या पदाकरीता थेट निवडणूक घेणे, तसेच निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारांकरीता किमान शैक्षणिक पात्रता किती असावी याबाबत शिफारस करण्याबाबत राज्य शासनाने उक्त समितीस विचारणा केली. समितीने त्याबाबत अंतरिम अहवाल दिला आहे. मात्र समितीचा अंतिम अहवाल शासनास प्राप्त झाल्यावर त्याबाबत योग्य कार्यवाही केली जाईल. तथापि, हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, राज्य शासनाने ७३ व्या घटना दुरुस्तीच्या अंमलबजावणीच्या अनुषंगाने गेल्या २५ वर्षांच्या कालावधीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा हाती घेतलेल्या आहेत.

७३व्या घटना दुरुस्तीची अंमलबजावणी

- सध्या राज्यात ३४ जिल्हा परिषदा, ३५१ पंचायत समित्या आणि २७८९६ ग्रामपंचायती आहेत. ७३ व्या घटना दुरुस्तीस अनुसरुन सन १९९४ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र.२१ अन्वये महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१ आणि महाराष्ट्र ग्राम पंचायत अधिनियमांमध्ये आवश्यक त्या सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. जिल्हा, गट व ग्राम या तीन स्तरांच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सशक्तीकरणासाठी महाराष्ट्र शासनाने काही महत्वपूर्ण सुधारणा केल्या आहेत.
- संविधानाच्या भाग ९ मध्ये नमूद केल्यानुसार जिल्हास्तर, गटस्तर व ग्राम पातळीवरील पंचायतींना स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणून प्रभावीपणे व कार्यक्षमतेने कार्य पार पाडण्याच्या अनुषंगाने अतिरिक्त कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या आहेत. परिणामी कार्य आणि कार्यवाही करण्यासाठी मनुष्यबळ व निधी (3 Fs i.e. Funds, Functions and Functionaries) पंचायत राज संस्थांकडे हस्तांतरित करणे शक्य झाले.
- ७३ व्या घटना दुरुस्तीमधील ११ व्या अनुसूचीनुसार पंचायत राज संस्थांकडे हस्तांतरीत करावयाच्या २९ विषयांपैकी ग्रामीण भागातील विकासाच्या संदर्भातील सद्यस्थितीत एकूण १४ विभागांकडील योजना हस्तांतरीत करण्यात आल्या आहेत.

जिल्हा परिषदेकडे विविध विभागाकडून हस्तांतरीत करण्यात आलेले विषय, योजना व कर्मचारी संख्या

अ.क्र.	विभागाचे नाव	जिल्हा परिषदेकडे हस्तांतरीत करण्यात आलेले विषय	हस्तांतरीत करण्यात आलेल्या एकंदरीत योजना	हस्तांतरीत करण्यात आलेल्या एकंदरीत कर्मचारीवृंद
१	शालेय शिक्षण विभाग	प्रौढ शिक्षण व अनौपचारिक शिक्षण	४	१५०३
२	सांस्कृतिक कार्य व क्रीडा विभाग	सांस्कृतिक कार्य	३	--
३	महिला व बाल कल्याण विभाग	महिला व बाल कल्याण विभाग	१०	--
४	सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग	अपंग व मानसिक वाढ खुंटलेल्याच्या कल्याणसह समाजकल्याण	४०	२३७१
५	उर्जा विभाग	अपारंपारिक उर्जा	१४	१४
६	कृषि व पदुम विभाग (पदुम)	पशुसंवर्धन, दुग्ध व्यवसाय व कुक्कुटपालन	११	१३२०
७	पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग	पिण्याचे पाणी	३	१२६२
८	सार्वजनिक आरोग्य विभाग	रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व दवाखाने यासह आरोग्य व स्वच्छता	६	९०१०
९	जलसंधारण विभाग	लहान पाटबंधारे, पाण्याचे व्यवस्थापन, पाणलोट क्षेत्र विकास	८	--
१०	उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग	ग्रंथालये	१	--
११	गृहनिर्माण विभाग	ग्रामीण गृहनिर्माण	२	--
१२	अन्न व नागरी पुरवठा विभाग	सार्वजनिक वितरण पध्दती	१	--
१३	सार्वजनिक बांधकाम विभाग	रस्ते, नाले, पूल, तरी, जलमार्ग व दळणवळणाची अन्य साधने.	१	--
१४	ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग	गरिबी हटाव कार्यक्रम	१	--
			१०५	**१५४८०**

- या योजना व कार्यक्रम पंचायत राज संस्थांकडे हस्तांतरित करण्याव्यतिरिक्त त्यासाठी आवश्यक तो कर्मचारीवृंद आणि संबंधित कर्मचाऱ्यांची भरती, नियंत्रण आणि त्यांच्याशी संबंधित इतर प्रशासकीय / वित्तीय बाबींचे (जसे प्राथमिक शिक्षक, आंगणवाडी सेविका, आरोग्य कर्मचारी, पाणी पुरवठा, सामाजिक न्याय इ.) अधिकार पंचायत राज संस्थांकडे सोपविण्यात आलेले आहेत. या कर्मचाऱ्यांचे १००% वेतन आणि इतर खर्च राज्य शासनामार्फत केला जातो मात्र सदरचे विषय हे पंचायत राज संस्थांमार्फत हाताळले जातात.
- महाराष्ट्र शासनाने पंचायत राज संस्थांकडे हस्तांतरीत केलेल्या विषयास अनुसरुन पंचायत राज मंत्रालयामार्फत दरवर्षी करण्यात येणाऱ्या मुल्यमापनामध्ये महाराष्ट्र राज्याने दोनवेळा प्रथम क्रमांक मिळविला असून सतत अग्रेसर राहिलेले आहे. पंचायत राज मंत्रालयाच्या मुल्यमापनानुसार वर्षनिहाय राज्य शासनाचा क्रमांक पुढीलप्रमाणे आहे:–

अ.क्र.	वर्ष	राज्याचा क्रमांक
१	२००९–१०	५
२	२०१०–११	६
३	२०११–१२	३
४	२०१२–१३	१

अ.क्र.	वर्ष	राज्याचा क्रमांक
५	२०१३–१४	१
६	२०१४–१५	४
७	२०१५–१६	२

- ७३ व्या घटनादुरुस्तीस अनुसरुन पंचायत राज संस्थांमधील निवडणूका घेणे व त्यांचे संनियंत्रण करण्याकरीता राज्य शासनाने दिनांक २६ एप्रिल १९९४ राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना केली असून राज्य निवडणूक आयोग नियमितपणे पंचायत राज संस्थांच्या सार्वत्रिक निवडणुका घेत आहे.
- ७३ व्या घटना दुरुस्ती अंतर्गत अनिवार्य तरतुदींच्या अनुपालनाच्या अनुषंगाने राज्य शासनाने प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा नियोजन मंडळाची (डीपीसी) स्थापना केली आहे. जिल्ह्यांना आता निधी मिळत असून जिल्हा नियोजन मंडळांमार्फत पंचायत राज संस्था व नागरी स्वराज्य संस्थांनी तयार केलेल्या जिल्हा आराखड्यानुसार सदर निधीचे वाटप करण्यात येते. विशेषत: ग्रामपंचायती सहभागी प्रक्रियेद्वारे त्यांच्या विकास योजना तयार करीत आहेत.
- ७३ व्या घटना दुरुस्तीमधील अनिवार्य तरतुदीस अनुसरुन राज्य शासनाने आतापर्यंत चार राज्य वित्त आयोग (एसएफसी) स्थापन केले आहेत.
- ग्रामपंचायतींना सक्षम व बळकट करण्याच्या दृष्टिने ग्रामपंचायतींना महाराष्ट्र ग्राम पंचायत अधिनियमातील तरतुदींनुसार कर बसविणे व वसूल करण्याचे अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. थकबाकीदारांविरुध्द प्रसंगी कडक कारवाई करण्याचेही अधिकार महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमांमध्ये करण्यात आले आहेत.
- तंत्रज्ञानाच्या या युगात पारंपारिक पद्धतीं जसे की श्रमदान, ऐच्छिक योगदान यासोबत व्यवसायाभिमुख ज्ञान आणि व्यवस्थापकीय कौशल्य उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे. राज्याचे पंचायत राज संस्थांच्या निर्वाचन पदांकरीता तिनही स्तरावर असलेले ५०% महिला आरक्षण तसेच अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग यांना असलेले आरक्षण विचारात घेता त्यांना सक्षम व समृध्द करणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणूनच निवडून आलेल्या पदाधिकारी आणि इतर प्रतिनिधींची क्षमता बांधणी करणे तसेच सामान्य जनतेला विकासात्मक जबाबदाऱ्यांची जाणीव करुन देणे आवश्यक आहे. पंचायत राज संस्थाची स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वरुपातील यशस्विता ही त्यांच्या क्षमता बांधणी व सहभागीय प्रक्रियांवर अवलंबून आहे. राज्य ग्रामीण विकास संस्था (एसआयआरडी), यशदा, पुणे ही राज्यातील पंचायत

राज संस्थांचे प्रशिक्षण व क्षमता बांधणी करण्याकरीता नोडल एजन्सी म्हणून काम करीत असून ही संस्थाही बळकट करण्यात आली आहे. या संस्थेमार्फत पंचायतींच्या निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींना व अधिकाऱ्यांना वेळोवेळी आणि गुणवत्तेचे प्रशिक्षण देण्यात येत आहे.

- पंचायतींमध्ये ग्रामस्थांना गावामध्येच विविध सेवा ऑनलाइन मिळाव्यात याकरीता आयटी सक्षम ई–गव्हर्नन्ससाठी पंचायती राज पोर्टल प्रकल्प सुरू करण्यात आले आहे. हे डेटा कलेक्शन, अहवाल तयार करणे, आणि पंचायत राज संस्थांच्या सर्व स्तरांची ऑनलाइन माहिती मिळविण्यासाठी देखील उपयुक्त आहे. राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये समर्पित मनुष्यबळ आणि आवश्यक सर्व हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर उपलब्ध करुन देण्यात आलेले आहे.
- सहभागी प्रक्रियेद्वारे निर्णयांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सामूहिक कृतींची परंपरा, संस्कृती व गावासाठी बांधिलकीची भावना सुधारण्यासाठी, विकासासाठी स्पर्धा, हमारा गाव, हमारा विकास, आपलं गांव, आपले सरकार आणि तत्सम अशा विषयांवर ग्रामीण भागांसाठी अनेक मिशन मोड विकास कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत. यामुळे पंचायत राज संस्थांप्रती असलेली मालकी व जबाबदारी याची जाणीव विशेष करुन ग्रामपंचायतींमधील ग्रामस्थांमध्ये झालेली दिसून येत आहे.
- ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी जिल्हा परीषदांना अधिकार देण्यात आले असून आवश्यक तो निधीही उपलब्ध करुन देण्यात आला आहे. यात वैद्यकीय सेवा आणि औषधांचा पुरवठा यांचा समावेश आहे.
- प्राथमिक शिक्षण हा विषय जिल्हा परिषदेकडे सोपविण्यात आलेला आहे. यामध्ये शिक्षकांची भरती आणि नियुक्ती आणि शालेय इमारतींच्या देखभालीचा समावेश आहे. शिक्षकांच्या बदल्यांबाबतचे प्रक्रियेमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा सुव्यवस्थित वापर करण्यात आला असून करून ती अधिक पारदर्शी करण्यात आले आहे.

****

शहरांची जडणघडण आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती

नगरविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

नागरी स्थानिक संस्थांशी संबंधित ७४ व्या दुरूस्तीस मा. राष्ट्रपती महोदयांनी २० एप्रिल, १९९३ रोजी मान्यता दिल्याच्या अनुषंगाने २० एप्रिल हा दिवस नगर विकास दिवस म्हणून संपूर्ण राज्यात साजरा केला जातो.

- **७४ व्या घटना दुरूस्तीच्या अनुषंगाने नागरी स्थानिक संस्थांशी संबंधित प्रामुख्याने पुढील बाबींसदर्भात कार्यवाही होणे अभिप्रेत आहे –**

१) नागरी स्थानिक संस्थांची त्रिस्तरीय रचना

२) नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्व

३) नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण

४) ७४ व्या घटनादुरूस्तीनुसार अंतर्भूत करण्यात आलेल्या अनुसूची १२ मधील १८ विषय नागरी स्थानिक संस्थांकडे सुपूर्द करणे

५) नागरी स्थानिक संस्थांचा कार्यकाळ ५ वर्षाचा करणे

६) क्षेत्र सभा स्थापन करणे

- **७४ व्या घटना दुरूस्तीच्या अनुषंगाने राज्यात त्रिस्तरीय नागरी स्थानिक संस्था स्थापित करण्यात आलेल्या आहेत त्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे –**

(१) ग्रामीण भागातून नागरी भागात संक्रमण होणारे संक्रमणात्मक क्षेत्र म्हणजेच नगरपंचायत.

(२) लहान नागरी क्षेत्रासाठी नगरपरिषदा.

(३) मोठ्या नागरी क्षेत्रासाठी महानगरपालिका.

- **राज्यातील नगरपंचायती, नगरपरिषदा व महानगरपालिका या स्थानिक नागरी संस्थांचे कामकाज पुढील अधिनियमातील तरतूदीनुसार चालते –**

अ.क्र.	नागरी स्थानिक संस्था	संबंधित अधिनियम
१	बृहन्मुंबई महानगरपालिका	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८८
२	बृहन्मुंबई व्यतिरिक्त राज्यातील उर्वरित सर्व महानगरपालिका	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम
३	नगरपंचायती व नगरपरिषदा	महाराष्ट्र नगरपरिषदा नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम १९६५

- **राज्यात एकूण ३८८ नागरी स्थानिक संस्था असून त्याची विगतवारी पुढीलप्रमाणे आहे –**

अ.क्र.	नागरी स्थानिक संस्था	संख्या
१	महानगरपालिका	२७
२	नगरपरिषदा	२३६
३	नगरपंचायती	१२५
	एकूण	**३८८**

- **नागरी स्थानिक संस्थासंबंधीच्या अधिनियमातील तरतुदीनुसार त्यांच्या स्थापनेबाबत लोकसंख्येसंदर्भात पुढीलप्रमाणे तरतुदी आहेत –**

अ.क्र.	नागरी स्थानिक संस्था	लोकसंख्या
१	महानगरपालिका	३ लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या
२	अ वर्ग नगरपरिषद	१ लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या
३	ब वर्ग नगरपरिषद	४०,००० पेक्षा जास्त व १ लाखापेक्षा जास्त नाही एवढी लोकसंख्या
४	क वर्ग नगरपरिषद	२५,००० पेक्षा जास्त व ४०,००० किंवा त्यापेक्षा कमी लोकसंख्या
५	नगरपंचायती	१०,००० पेक्षा कमी नाही व २५,००० पेक्षा जास्त नाही एवढी लोकसंख्या

उपरोक्त प्रयोजनार्थ लोकसंख्या म्हणजे लगतपूर्वीच्या जनगणनेची प्रसिध्द करण्यात आलेली लोकसंख्या होय.

- **उपरोक्त प्रमाणे लोकसंख्येबाबत निकष असले तरी, तालुका व जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी राज्य शासनास नगरपंचायत स्थापन करता येते. राज्यातील नागरी क्षेत्राचा नियोजनबध्द विकास व्हावा या दृष्टिकोनातून राज्य शासनाने तालुका मुख्यालयाच्या ठिकाणी नगरपरिषदा/ नगरपंचायती स्थापन केल्या आहेत.**

- **नगरपरिषदांमध्ये नगरसेवक म्हणून निवडून द्यावयाच्या सदस्याबाबत पुढीलप्रमाणे तरतुदी आहेत –**

अ.क्र.	नगरपरिषदांची वर्गवारी	निवडून द्यावयाच्या सदस्य संख्या
१	अ वर्ग नगरपरिषद	किमान सदस्य संख्या ३८. १ लाखावरील प्रत्येक ८००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या ६५
२	ब वर्ग नगरपरिषद	किमान सदस्य संख्या २३. ४०,००० वरील प्रत्येक ५००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या ३७
३	क वर्ग नगरपरिषद	किमान सदस्य संख्या १७. २५,००० वरील प्रत्येक ३००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या २३
४	नगरपंचायत	सदस्य संख्या १७

- **राज्यातील बृहन्मुंबई व्यतिरिक्त उर्वरित महानगरपालिकांमधील निवडून द्यावयाच्या सदस्यांबाबत पुढीलप्रमाणे तरतूद आहे –**

अ.क्र.	लोकसंख्या	निवडून द्यावयाची सदस्य संख्या
१	३ लाखापेक्षा जास्त व ६ लाखापर्यंतच्या लोकसंख्येसाठी	किमान सदस्य संख्या ६५. ३ लाखावरील प्रत्येक १५,००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या ८५
२	६ लाखापेक्षा अधिक व १२ लाखापर्यंतच्या लोकसंख्येसाठी	किमान सदस्य संख्या ८५. ६ लाखावरील प्रत्येक २०,००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या ११५
३	१२ लाखापेक्षा अधिक व २४ लाखापर्यंतच्या लोकसंख्येसाठी	किमान सदस्य संख्या ११५. १२ लाखावरील प्रत्येक ४०,००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या १५१
४	२४ लाखापेक्षा अधिक ३० लाखापर्यंतच्या लोकसंख्येसाठी	किमान सदस्य संख्या १५१. २४ लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्येसाठी प्रत्येक ५०,००० लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या १६१

अ.क्र.	लोकसंख्या	निवडून द्यावयाची सदस्य संख्या
५	३० लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्येसाठी	किमान सदस्य संख्या १६१. ३० लाखावरील प्रत्येक १ लक्ष लोकसंख्येसाठी १ सदस्य याप्रमाणे कमाल सदस्य संख्या १७५

- **बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत निवडून द्ययावयाच्या सदस्यांची संख्या २२७ एवढी आहे.**
- **७४ व्या घटना दुरूस्तीच्या अनुषंगाने घटनेच्या अनुसूची १२ मधील पुढील १८ विषयांपैकी बहुतांशी विषय नागरी स्थानिक संस्थांकडे सुपूर्द करण्यात आले आहेत –**

१) शहर नियोजनासह नागरी नियोजन
२) जमिनी वापराचे नियमन व इमारतींची बांधकामे
३) सामाजिक व आर्थिक विकासाचे नियोजन
४) रस्ते व पूल
५) घरगुती, औद्योगिक व व्यापारी वापरासाठी पाणीपुरवठा
६) सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता आणि घनकचरा व्यवस्थापन
७) अग्निशमन सेवा
८) नागरी वनीकरण, परिस्थितिकी संरक्षण व पर्यावरणीय घटकांना चालना
९) समाजातील अपंग व मतीमंद घटकांसहीत आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत घटकांच्या हक्काचे संरक्षण
१०)गलिच्छ वस्ती विकास व सुधारणा
११)शहरी गरीबी निर्मुलन
१२)उद्याने, क्रिडांगणे, बगीचे सारख्या नागरी सोयीसुविधा उपलब्ध करणे.
१३)सांस्कृतिक, शैक्षणिक व चांगल्या घटकांचा प्रसार करणे
१४)दफन भूमी, दहन भूमी व विद्युत दाहिनी यांची व्यवस्था करणे
१५)कोंडवाडे, प्राण्यावरील अत्याचारास प्रतिबंध
१६)जन्म–मृत्यू इत्यादी महत्वाच्या सांखिकी माहिती जतन करणे
१७)रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहन तळ, बसस्थानके व सार्वजनिक उपयोगाच्या सुविधा पुरविणे
१८)कत्तलखान्यांचे व चर्मसंस्करणचे नियमन करणे

- **नागरी स्थानिक संस्थांशी संबंधित शासनाने पुढीलप्रमाणे निर्णय घेतले आहेत:–**

१) अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व नागरीकांचा मागास प्रवर्ग या घटकांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये प्रतिनिधीत्व.
२) नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांना ५०% प्रतिनिधीत्व.
३) नगरपरिषदांच्या अध्यक्षाची जनतेतून थेट पध्दतीने निवडणूक.
४) बृहन्मुंबई व्यतिरिक्त राज्यातील सर्व महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये बहुसदस्यीय प्रभाग पध्दती.
५) राज्यातील तालुका मुख्यालयाच्या ठिकाणी नगरपरिषदा/नगरपंचायती स्थापन.

- **उपरोक्त परिच्छेदात नमूद करण्यात आल्यानुसार ७४ व्या घटना दुरूस्तीच्या अनुषंगाने बहुतांशी सर्व विषय स्थानिक नागरी संस्थांकडे सूपुर्द करण्यात आलेले आहेत. त्या व्यतिरिक्त राज्य शासन सदर नागरी स्थानिक संस्था अधिक**

स्वायत्त होऊन आर्थिक दृष्ट्या सक्षम व्हाव्यात, याकरीता पुढीलप्रमाणे कार्यवाही नियमितपणे करीत असते –

१) मुलभूत नागरी सुविधांमध्ये वाढ करण्यासाठी महानगरपालिकांना (बृहन्मुंबई महानगरपालिका वगळून) लोकसंख्या, दरडोई सरासरी उत्पादन व भांडवली खर्चावर आधारित निकषांवर विशेष अनुदान मंजूर करण्यात येते.

२) नगरपरिषद क्षेत्रातील तिर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी येणाऱ्या भाविकांसाठी आवश्यक मुलभूत सोयी पुरविण्यासाठी व त्यानुषंगाने विकासाची कामे करण्यासाठी प्रमुख तिर्थक्षेत्राच्या विकास योजना शासन स्तरावरून मंजूर केल्या जातात.

३) राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांनी जनतेला सेवा सुविधा पुरविणे संदर्भात निकोप स्पर्धा व्हावी व पर्यायाने त्यांच्याकडून उत्कृष्ट कामगिरी व्हावी या हेतूने नगर विकासाच्या दृष्टीने सर्वोत्कृष्ट ठरणाऱ्या राज्यातील महानगरपालिका / नगरपालिका यांना उत्कृष्ट कामासंदर्भात प्रोत्साहनपर बक्षिस योजना राबविण्यात येते.

४) गिरीस्थान नगरपरिषद क्षेत्रात येणाऱ्या पर्यटकांना सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी पर्यटन विकास अनुदान देण्यात येते.

५) राज्यातील महानगरपालिका क्षेत्रास प्राथमिक सुखसोयींच्या विकासासाठी तसेच नगरपरिषदांना काही निकषांवर आधारित वैशिष्ट्यपुर्ण कामासाठी विशेष अनुदान देण्यात येते.

६) नगररचना आणि मुल्यनिर्धारण विभागातील नगररचना विषयांतर्गत तज्ञ अधिकाऱ्यांची कमतरता दूर करण्यासाठी नगररचना प्रशिक्षण योजना अस्तित्वात आणली आहे.

७) राज्यातील ड वर्ग महानगरपालिका व नगरपालिका क्षेत्राचा सुनियोजित व एकत्रित सर्वांगिण विकास व्हावा याकरीता महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान राबविण्यास मान्यता दिली आहे.

८) राज्यातील ड वर्ग महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये अग्निशमन सेवांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी महाराष्ट्र अग्निसुरक्षा अभियान राबविण्यात येत आहे. त्याअंतर्गत संबंधित नागरी संस्थांना काही प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

९) नव्याने स्थापन होणाऱ्या नगरपरिषदा/ नगरपंचायतींचा सुनियोजित विकास करता यावा, यासाठी त्यांना स्थापन झाल्यापासून ३ वर्षापर्यंत पायाभूत सुविधा व विविध लोकपयोगी कामे हाती घेण्यासाठी अनुदान देण्यात येते.

१०)महानगरपालिका/ नगरपरिषदा यांची नव्याने हद्दवाढ झालेल्या भागात नागरी सोयी–सुविधांचा विकास करण्यासाठी त्यांची हद्दवाढ झाल्यापासून ३ वर्षापर्यंत पायाभूत सुविधा व विविध लोकोपयोगी कामे हाती घेण्यासाठी अनुदान देण्यात येते.

११)नागरी क्षेत्रातील आदिवासींच्या कल्याणासाठी आदिवासी वस्ती सुधारणा योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेंतर्गत हाती घेण्यात येणाऱ्या कामांसाठी १००% राज्य शासकीय अनुदान देण्यात येते ही योजना आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील नागरी संस्थांमध्ये राबविण्यात येते.

१२)नागरी क्षेत्रातील गरीब लोकांचे जीवनमान उंचावणे, त्यांना उपजिविकेच्या जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांना मुलभूत सोयीसुविधा असलेल्या निवाऱ्याची सोय करणे, रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे याकरीता केंद्र शासनाच्या संयुक्त विद्यमाने दिनदयाळ अंत्योदय योजना– राष्ट्रीय नागरी उपजिविका अभियान (D-Y-NULM[2]) राज्यातील २५९ शहरांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या अभियानाच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र व राज्य शासन यांच्यामार्फत ६०:४० याप्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

१३) राज्यातील नागरी भागातील पायाभूत सुविधांचा स्तर उंचाविण्याच्या दृष्टिकोनातून राज्यातील १ लक्ष पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या ४३ व विशेष बाब म्हणून शिर्डी अशा एकूण ४४ शहरांमध्ये केंद्र शासनाच्या संयुक्त विद्यमाने अमृत अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत केंद्र शासन, राज्य शासन व संबंधित नागरी स्थानिक संस्था यांच्या अनुदानाचा हिस्सा ५०:२५:२५ असा आहे. (सोबत सविस्तर टिप्पणी)

१४)सर्वकष पायाभूत सुविधा युक्त स्मार्ट शहरे विकसित करण्यासाठी राज्यामध्ये केंद्र शासन पुरस्कृत स्मार्ट सिटी अभियानाची अंमलबजावणी या अभियाना अंतर्गत राज्यातील १० शहरे स्मार्ट सिटी म्हणून विकसित करण्याचे

प्रस्तावित आहे. याकरीता केंद्र शसनाबरोबर राज्य शासनाकडून अनुदान उपलब्ध करून दिले जाणार आहे. (सोबत सविस्तर टिप्पणी)

१५)राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व मालमत्ता, मालमत्ता कराच्या व्याप्तीत याव्यात, या मालमत्तांचे योग्य मुल्यमापन व्हावे या दृष्टिकोनातून राज्यातील क व ड वर्ग महानगरपालिका व सर्व नगरपरिषदा/ नगरपंचायतीमधील मालमत्तांचे जी.आय.एस. मॅपिंग प्रणालीवर आधारित सर्वेक्षण करून त्या आधारे मालमत्ता कराची आकारणी करण्यात येणार आहे. त्यानुषंगाने नागरी संस्थांच्या उत्पन्नात भरीव वाढ होऊन त्या आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होण्यास मदत होईल.

- ७४ व्या घटना दुरूस्तीनुसार नागरी संस्थांशी संबंधित त्रिस्तरीय रचना, नागरी संस्थांची मुदत ५ वर्षे करणे, क्षेत्र सभा स्थापन करणे, नागरी संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व महिला यांना आरक्षण ठेवणे इत्यादी बाबींची पुर्तता राज्य शासनाने केली आहे.
- राज्यातील नागरी प्रशासनाची कार्यक्षमतेने वाढ होण्यासाठी राज्यातील अ, ब, व क वर्ग नगरपरिषदा/ नगरपंचायती यातील विविध मुख्य विभागातर्गतच ७ संवर्गातील पदासाठी राज्य स्तरीय संवर्ग स्थापन केलेला आहे. त्यातील सर्व लहान नागरी स्थानिक संस्थांना प्रशिक्षित व कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध होत आहे.
- नागरी संस्थांवरील राज्य शासनाचे नियंत्रण तसेच या संस्थांना आवश्यक प्रशासकीय सहाय्य उपलब्ध होण्यासाठी नगरपरिषद प्रशासन संचालनालयाच्या बळकटीकरणाचा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन आहे. सदर प्रस्ताव मंजूर झाल्यानंतर राज्य स्तरावर नागरी संस्थांच्या प्रशासनात उल्लेखनिय सुधारणा होणार आहे.
- नागरी संस्थांच्या आर्थिक प्रशासनात सुधारणा होण्यासाठी सर्व नगरपरिषद / नगरपंचायती यात द्विनोंद लेखा पध्दतीची अंमलबजावणी करण्यात येत असून त्यासाठी राज्य शासनाकडून सर्व नगरपरिषदांसाठी सहाय्य व मार्गदर्शन उपलब्ध करुन देण्यात येत आहे.
- नागरी संस्थांना केंद्र व राज्य शासनामार्फत उपलब्ध करुन देण्यात येत असलेल्या निधीचा विनियोगाचे सुलभ नियंत्रण व वित्तीय शिस्त निर्माण करण्यासाठी संचालनालय व नगरपरिषद स्तरावर PFMS ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- केंद्र शासन संपूर्ण देशात राबवित असलेल्या स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) च्या धर्तीवर राज्यामध्ये स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) राबविण्यात येत आहे. –
- घनकचरा व्यवस्थापन कार्यक्रमाअंतर्गत घनकचऱ्याचे विकेंद्रीत पध्दतीने विलगीकरण व प्रक्रिया करून त्याची शास्त्रोक्त पध्दतीने विल्हेवाट लावणे.
- राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांमधील १५ सेवा, सेवा हमी कायद्यांतर्गत अधिसूचित.

स्मार्ट सिटी प्रकल्प मुद्देनिहाय टिप्पणी

- स्मार्ट सिटी प्रकल्प केंद्र शासनाचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे.
- या प्रकल्पामध्ये देशभरातील १०० शहरांची निवड स्पर्धात्मक प्रक्रियेद्वारे करुन या शहरांना पुढील पाच वर्षात स्मार्ट शहरे करण्याच्या योजना आहे.
- योजना राबविण्याला दिनांक १३.७.२०१५ च्या बैठकीत मंजुरी दिली आहे.
- मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य स्तरीय उच्चाधिकार समितीने गुणानुक्रमाने प्रथम १० शहरांची संभाव्य स्मार्ट शहरे म्हणून (Potential Cities) निवड केली.

● **सदर शहरे खालीलप्रमाणे आहेत –**

अ.क्र.	शहराचे नाव
१	नवी मुंबई
२.	पुणे– पिंपरी चिंचवड नागरी समूह
३.	नाशिक
४.	ठाणे
५.	बृन्हन्मुंबई

अ.क्र.	शहराचे नाव
६.	अमरावती
७.	सोलापूर
८.	नागपूर
९.	कल्याण– डोंबिवली
१०.	औरंगाबाद

● उक्त सर्व १० शहरे केंद्र शासनाने संभाव्य स्मार्ट शहरे म्हणून घोषित केली.

● केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार उक्त महानगरपालिकांनी मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखालील उच्चाधिकार समितीच्या मान्यतेने त्यांचे स्मार्ट सिटी आराखडे केंद्र शासनास सादर केले. सदर आराखडे तयार करताना अमृत, स्वच्छ भारत अभियान, डिजिटल इंडिया, मेक इन इंडिया, इ. अस्तित्वातील सर्व योजनांचा एकत्रितपणे विचार करण्यात आला.

● या १० संभाव्य शहरांपैकी केंद्र शासनाने अभियानाच्या पहिल्या फेरीत पुणे व सोलापूर, दुसऱ्या फेरीत नाशिक, कल्याण–डोंबिवली, नागपूर, ठाणे, औरंगाबाद; तर तिसऱ्या फेरीत पिंपरी–चिंचवड अशा आठ शहरांची निवड केली आहे.

● सदर योजना राबविण्यासाठी या शहरांकरीता विशेष उद्देश वहन (SPV) ची स्थापना करण्यात आली आहे.

● **पुढील पाच वर्षात स्मार्ट शहरांकरीता खालीलप्रमाणे निधी उपलब्ध होणार आहे –**

अ.क्र.	बाब	केंद्र शासनाचे अनुदान रु. कोटी	राज्य शासनाचे अनुदान रु. कोटी	नागरी स्थानिक संस्थेने उभा करावयाचा हिस्सा रु. कोटी
१.	केंद्र शासनाने निवडलेल्या स्मार्ट शहरासाठी प्रतिवर्ष/प्रतिशहर उपलब्ध होणारा निधी	१००	५०	५०
२.	स्मार्ट सिटी अभियान कालावधीमध्ये स्मार्ट शहरासाठी ५ वर्षामध्ये उपलब्ध होणारा निधी	५००	२५०	२५०
३.	स्मार्ट सिटी अभियांतर्गत राज्यातील १० शहरांची निवड झाल्यास पाच वर्षात उपलब्ध होऊ शकणारा निधी	५०००	२५००	२५००

स्मार्ट सिटी अभियानाची उद्दीष्टे –

१. सदर योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे स्थानिक क्षेत्र विकास होवून उपयुक्त स्मार्ट तंत्रज्ञानाचा उपयोग केल्यामुळे शहरांमधे सर्वंकष पायाभुत सुविधांची निर्मिती होणार असून नागरीकांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारणार आहे.

२. सध्या अस्तित्वात असलेल्या शहरांचा क्षेत्र आधारीत विकास होवून नियोजनबद्ध, सुयोग्य शहरे विकसीत होणार आहेत.

३. शहरांच्या वाढत्या लोकसंख्येला पुरक नवीन शहरांची निर्मिती सध्या अस्तित्वात असलेल्या शहरांभोवती होणार आहे.

४. स्वच्छ व पर्यावरण पुरक शाश्वत शहरांची मिर्मिती होणार आहे.

५. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व स्मार्ट सोल्युशनचा उपयोग शहरांच्या पायाभुत सुविधा व सेवा यांचा दर्जा सुधारण्याकरीता होणार आहे.

सिंहावलोकन पंचायत राजचे

रिसोर्स अँड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हल्पमेंट

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात विकासाची मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवण्यासाठी विविध पातळ्यांवर चर्चा, मंथन होत होते. भारताचा विकास साधायचा असेल तर, गावांचा विकास होणे आवश्यक आहे व त्यातून ग्रामस्वराज्य निर्माण व्हायला हवे. पंचायती राज या व्यवस्थेतूनच या गोष्टी साकार होऊ शकतील, अशी महात्मा गांधींची कल्पना होती.

जर गाव हे जर विकासाचा केंद्रबिंदू मानले तर, पंचायतीमध्ये गावात प्रभुत्व असणाऱ्या व्यक्तीच त्यात सहभागी होतील आणि बाकी राहिलेला समाज यात सामील होऊ शकणार नाही, अशी भीती डॉ. आंबेडकरांनी त्यावेळी व्यक्त केली होती.

देशातील या दोन महान नेत्यांच्या विकासाविषयीच्या ज्या कल्पना होत्या, त्यांचा खोलात जाऊन विचार केला तर दोन्ही नेते गावांचा मूलभूत विकास होणे आवश्यक आहे असे मानत होते हे लक्षात येते.

वास्तवात या दोन्ही कल्पनांचा प्रत्यक्ष परिणाम साधण्यासाठी लोकशाही व सत्तेचे विकेंद्रीकरण या गोष्टींचे महत्त्व लक्षात घेऊन घटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या चौथ्या भागातील ४० व्या अनुच्छेदात, ग्रामपंचायतीची सुसूत्र व्यवस्था लावण्यासाठी राज्यांनी प्रयत्न करावेत, असे सुचवण्यात आले होते.

भारताच्या संविधानातील अनुच्छेद ४० ला अनुसरूनच पुढे ग्रामीण भागातील विकास कार्यास चालना देणारा महत्त्वाचा घटक म्हणून ग्रामपंचायतींना अधिकार देण्यासाठी मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ तयार करण्यात आला. याप्रमाणेच अन्य राज्यांनी त्यांच्या सोयीनुसार वेगवेगळ्या संरचना अंमलात आणल्या. त्याप्रमाणे आपल्याला दिसते की, काही राज्यांत एक स्तरीय, द्विस्तरीय तर काही राज्यांत त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था होत्या. त्यांची रचना जशी भिन्न होती, तसेच त्यांची कार्यपद्धतीही वेगवेगळी होती.

संविधानातील ४० वा अनुच्छेद हा राज्याच्या धोरणांतील मार्गदर्शक तत्त्वात येत असल्यामुळे खरेतर त्यांची अंमलबजवणी करणे, राज्यांवर नैतिकदृष्ट्या बंधनकारक होते पण कायदेशीरदृष्ट्या नव्हते.

११९२ मध्ये केलेल्या ७३ व्या घटना दुरूस्तीतून भारतीय संविधानातील ९ व्या भागात अनुच्छेद २४३ चा समावेश केल्याने पहिल्यांदाच पंचायती राज व्यवस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. ही व्यवस्था २४ एप्रिल १९९३ या दिवसापासून अंमलात आली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे या घटना दुरूस्तीमुळे पंचायती राज व्यवस्थेला कायदेशीर अधिकार मिळाले. यामुळे ७३ व्या घटनादुरूस्तीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

ग्रामसभा

नवीन पंचायत व्यवस्थेत 'गावाचा विकास गावाच्या हातात' या संकल्पनेला वास्तव रूप देण्यात आले. गावाचे खरे प्रतिबिंब हे गावाच्या ग्रामसभेत दिसून येते. त्यामुळे गावाच्या सपूंर्ण विकास प्रक्रियेत ग्रामसभेला विशेषाधिकार देण्यात आले. ग्रामपंचायतीच्या कारभाराला गती देण्याचा तसेच, तिच्या दैनंदिन व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार या निमित्ताने ग्रामसभेला मिळाला.

गावाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या नियोजनासोबत विविध योजनांच्या अंमलबजावणीची संपूर्ण जबाबदारी पंचायतीला देवून घटनात्मक दृष्ट्या पंचायतींना स्थानिक पातळीवरचे सरकार म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे.

त्रिस्तरीय रचना

विकेंद्रित व्यवस्थेचा पुरस्कार करताना जिल्हा ते गावापर्यंत कर्तव्ये व अधिकारांचे वाटप करण्यासाठी त्रिस्तरीय रचना करण्यात आली आहे. याप्रमाणे गावाच्या स्तरावर ग्रामपंचायत, तालुक्यासाठी पंचायत समिती तर, जिह्याचा कारभार पाहण्यासाठी जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय रचना करण्यात आली.

निवडणूक आयोग

या तीन त्रस्तरीय रचनेमध्ये प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे पंचायतींच्या जागांसाठी सदस्यांची निवड करणे अपरिहार्य झाले आहे. जेणेकरून स्थानिक स्तरावरील जनता आपापल्या प्रतिनिधींची निवड गावाची नेमकी गरज व विकास या दोन्ही गोष्टी लक्षात ठेऊन करेल. यातून देशाच्या लोकशाही तत्त्वांना तळागाळापर्यंत रूजवणे सहज शक्य झाले.पंचायती राज व्यवस्थेतील तीनही स्थानिक संस्थांचा कालावधी एकसमान पाच वर्षांचा निश्चित करण्यात आला. निवडणुकीच्या कुठल्याही कायद्याखाली अपात्र ठरलेली व्यक्ती पंचायतीची निवडणूक लढवण्यास अपात्र ठरवण्यात आली. स्थानिक संस्थाच्या निवडणूक प्रक्रियेवर देखरेख, मार्गदर्शन व नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि मतदार याद्या निश्चित करण्यासाठी स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली असून, दर ५ वर्षांनी निवडणूक घेणे बंधनकारक करण्यात आले.

आरक्षण

गावाच्या विकासात गावातील सर्व स्तरातील लोकांचा सहभाग अर्थपूर्ण व्हावा, यासाठी विशेष तरतूद करून जागा व पदांमध्ये अनुसूचित जाती, जमाती व मागास वर्गीय नागरिक यांच्यासाठी आरक्षण ठेवण्यात आले. तसेच या सर्व जागा व पदांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. दि. २१ एप्रिल २०११ नंतर महाराष्ट्रात महिलांसाठीचे आरक्षण ५० टक्के करण्यात आले आहे.

वित्त आयोग

पंचायतींना त्यांच्या कार्यपूर्तीसाठी राज्य सरकारकडून पुरेसा निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी पंचायती गोळा करत असलेल्या काही ठरावीक करांचे उत्पन्न त्यांच्याकडे ठेवण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. त्यामुळे गावाच्या गरजांनुसार विकासाचा आराखडा बनविण्याची संधी ग्रामपंचायतीला मिळाली.

पंचायतींना विकास कामांसाठी पुरेसे आर्थिक स्रोत उपलब्ध होण्यासाठी आधारभूत तत्त्वे ठरवण्यात येऊन प्रत्येक राज्यात एक वित्त आयोग स्थापन करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे गावाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी नवीन पंचायत व्यवस्था सर्वार्थाने अंमलात आणली गेली.

सारांश

प्रगती व प्रमुख आव्हानं

प्रगतीतील टप्पे	प्रमुख आव्हानं
■ केंद्र शासनाकडून आर्थिक विकेंद्रीकरणाची चांगली सुरुवात	■ प्रस्थापितांचा व व अतिश्रीमंतांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर कब्जा आहे.
■ धोरणात्मक बदलाबाबत राज्य शासनाचा पुढाकार	■ सर्व समावेशक भागीदारीचा अभाव आहे.
■ वंचितांना सत्तेत वाटा देण्याची तयारी, तरतूद व सहाय्य मिळत आहे.	■ विकेंद्रीकरणाबाबत शासन व राज्यकर्ते खूप उदासीन आहेत
■ वित्त आयोगाकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांची दखल घेतली गेली.	■ स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अंमलबजावणीची ऐजेन्सी म्हणून दुय्यम वागणूक दिली जाते.
■ स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या असोशिएन्स् बांधणीची सुरुवात झाली	■ प्रशासनातील कुशल व संवेदनशील अधिकाऱ्यांचा अभाव जाणवतो.
■ अशासकीय संस्थांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांना भक्कम आधार तयार झाला.	■ मदतनीस संस्थांना आर्थिक आधाराचा अभाव आहे.
■ पंचायत राजबाबत जोरदार हालचाली सुरु व नागरिक प्रश्न विचारु लागले.	■ भ्रष्टाचाराचे ही विकेंद्रीकरण सुरु झाले आहे.

संदर्भ : युरोपियन युनियन अहवाल, २०१५

लोकशाही म्हणजे काय?

लोकशाही म्हणजे लोकांचे हित । लोकांकडुनि व्हावे हातोहात
सर्व मालक म्हणोनि सत्य । जबाबदारी ओळीखावी ।। १०३ ।।
तीच म्हणावी लोकशाही । जेथे कोणी कामचुकार नाही।
सेवा तत्पर सर्व उत्साही । न्यायी जन ।।१०४।।
लोकशाहीत जो सत्ताधारी । तो मालक नव्हेचि निर्धारी ।
लोकसेवेचा कारभारी । जाबाबदारी ही त्याची ।।१०५।।

संदर्भः ग्रामगिता, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

गाव पंचायत कशी असावी

सज्जनांचे असावे पंचमंडळ । जे गावा चालवी सर्वकाळ ।
आपुले कुटुंबचि गाव सकळ । मानावे त्यांनी ।।११६।।

परस्परांना घेऊनि चालावे । परपस्परांचे हृदय एक व्हावे ।
कोठे उणे पडता, आपणचि समजावे । उणे असो ।। ११७।।

आपुल्या व्यक्ति – कुटुंबाकरिता । न व्हावी गावांची अव्यवस्था ।
ऐसी दृष्टी असावी समस्ता । कार्यकर्त्यांसि ।। ११८।।

अन्याये पीडा न होवो कोणास । न व्हावा मुंगीलाहि त्रास ।
याचि जाणीव असावी प्रमुखास । सर्व काळ ।। ११९।।

संदर्भः ग्रामगिता, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

आदिवासी स्वःशासन

अनुसूचित क्षेत्रे पंचायत विस्तार अधिनियम १९९६ :

आदिवासी भाग हा आर्थिक, भौगोलिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या ग्रामीण भागापेक्षा भिन्न आहे. ह्या भागाचे वेगळेपण ओळखून व अभ्यासातून त्या भागाकरिता, संविधानात जशा विशेष तरतूदी व कार्यक्रम करण्यात आले आहेत.

माहिती .... भारत .... महाराष्ट्र

आदिवासी..................... ८.६३ टक्के .... ९.३५ टक्के

लोकसंख्येची टक्केवारी

भारतातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या १०.५ टक्के आदिवासी महाराष्ट्रात राहतात. महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिह्यांमध्ये वास्तव्य करीत आहेत (२०११ च्या जनगणनेनुसार)

आदिवासी भागांतील वैविध्यपूर्ण सामाजिक आणि सांस्कृतिक परंपरा लक्षात घेता तेथील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना व कार्य समर्पक असावे यासाठी १९९६ साली अनुसूचित क्षेत्र पंचातय विस्तार अधिनियम (PES- Panchayat Extension to scheduled -reas -ct) करण्यात आला. या कायद्याची पार्श्वभूमी व तरतुदींचे तपशील या प्रकरणात थोडक्यात मांडण्यात आले आहेत.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड

देशाचा इतिहास आपण अभ्यासला तर आपल्याला असे दिसते कि आदिवासी जमाती विकास प्रक्रियेत दुर्लक्षित राहिल्या आहेत. अनुसूचित जमाती राहत असलेली जागा व कसत असलेल्या पारंपारिक शेतजमिनी ह्यांचा वन संरक्षणाच्या तरतुदींमुळे विकास होऊ शकला नाही. इंग्रजांच्या काळात आदिवासींची स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख व अस्तित्व नाकारले

गेल्याचे आपल्याला दिसते. तसेच स्वातंत्रोत्तर काळाच्या सुरुवातील आदिवासी विकासाच्या धोरणाबाबत अनेक वाद निर्माण झाले. अर्वाचितन काळात आदिवासी समुदायांच्या हक्काकरिता अनेक आदिवासी बांधवांनी बंड पुकारले. या बंडाचे पुढारी म्हणूण भारतातील विविध भागातून उमाजी नाईक, वीर भागोजी नाईक, वीर बिरसा मुंडा, दादा सौदाणे अशी नावे समोर आली.

१८३१ : उमाजी नाईक या आदिवासी तरुणाने इंग्रजांच्या जुलमी शेतसारा आकारणीच्या विरोधात जाऊन स्वतःला राजा घोषित करुन स्वतःचा जाहिरनामा काढला.

१८५७ : भागोजी नाईक यांनी इंग्रजांच्या नोकरीत असतांना स्वतःला व आदिवासियांना मिळणाऱ्या वाईट वागणुकीच्या विरोधात सशस्त्र बंड पुकारला

१८९५ : बिरसा मुंडा यांने आदिवासियांना जंगलातून बाहेर काढू पाहणाऱ्या इंग्रजांविरोधात सशस्त्र कायदेभंगाची चळवळ उभारली व राजनैतिक आंदोलने चालवून आदिवासियांचे परंपरागत अधिकार व हक्क यासाठी संघर्ष केला. तसेच आदिवसायांना शेतसारा न भरण्याचे व कायदे भंगाचे आवाहन केले.

भारतीय वन अधिनियम १९२७ (Indian Forest Act)

या कायद्यामध्ये आदिवासी हे जंगलासाठी घातक आहेत या गृहिताच्या आधारे त्यांच्या जंगलातील वावर शेती, वन उपज संकलन इत्यादींवर अनेक बंधेन आली. तसेच अनेक अटी पारंतंत्र्याच्या काळात त्यांच्यावर लादण्यात आल्या. त्यामुळे इंग्रज व आदिवासी जमातींमध्ये या दरम्यान अनेक लढाया झाल्या.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

स्वातंत्र्यानंतर देशातील जनतेच्या विकासाच्या गरजा पूर्ण करत जागतिक पातळीवर भारताला स्थान मिळवून देण्याचे मोठे आवाहन पुढे होते. त्याच बरोबर आदिवासी समुदायाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी मोठी जबाबदारी होती. स्वतंत्र भारताने लोकशाही स्विकाराली. लोकशाही पध्दतीने देश चालविण्याकरिता संविधान तयार करण्याची जबाबदारी संविधान सभेवर सोपविली. भारताच्या सर्व भागांतून प्रतिनिधी या सभेत निवडून आले. यामध्ये श्री.जयपाल सिंग मुंडा हे बिहार भागातून निवडून आले. ते स्वतः आदिवासी असून त्यांनी संविधानाचा मसुदा तयार करतांना विविध मुद्यांवर आदिवासीयांची बाजू वेळोवेळी मांडली. या संविधान सभेत तयार केलेल्या संविधानात आदिवासीयांना भारताचे नागरिक म्हणून समान हक्क देण्यात आले (संविधान भाग–३ मुलभूत हक्क). सर्वांना समान हक्क देऊनही आदिवासीयांकरिता विशेष तरतूद करण्यात आली कारणे ते ग्रामीण (बिगर आदिवासी) क्षेत्रापेक्षा निराळे होते. आदिवासी क्षेत्राची सांस्कृतिक जडण घडण, रुढी, परंपरा व त्यांची न्याय निवाड्याची पध्दती हे भिन्न असल्याने याचा सर्वंकष विचार करण्याची आवश्यकता होती. हि आवश्यकता लक्षात घेऊन संविधानाच्या भाग दहा कलम २४४ अन्वये भारतातील आदिवासी बहुल भाग हे अनुसूचित क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आला. या कलमाबरोबर २ अनुसूची जोडण्यात आल्या ज्यामध्ये या अनुसूचित क्षेत्राच्या प्रशासनाबाबत स्वतंत्र तरतुदी दिल्या आहेत.

- **अनुसूची ५** : यात आसाम व मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम हि राज्य वगळता येणारी राज्य व तेथील घोषित केलेला भाग समाविष्ट करण्यात आला व तेथील प्रशासकीय तरतुदी मांडल्या आहेत.
- **अनुसूची ६** : यात आसाम व मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम हि राज्य व तेथील घोषित केलेला भाग समाविष्ट करण्यात आला व त्याचबरोबर या भागांतील प्रशासन कसे असावे याबाबत सूचना दिल्या आहेत.या बदलाने आदिवासी जमातींच्या गरजांकडे वेगळ्या व स्वतंत्र पध्दतीने पाहायला सुरुवात झाली.

सर्वच स्तरावरील लोकांसाठी प्रभावी व जलद गतीने काम करण्यासाठी १९५७ला बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीने त्रिस्तरीय पंचायतराज संस्थेच्या स्थापनेला चालना मिळाली. परंतु या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आदिवासी व ग्रामीण भागांसाठी भिन्न तरतुद नव्हत्या. त्यानंतर पंधरा वर्षांनी म्हणजे १९७२ ला वन्यजीवांच्या संरक्षणाच्या हेतूने वन्य जीव संरक्षण अधिनियम १९७२ (Wild Life Protection Act) व वनसंवर्धन अधिनियम १९८० (Forest Conservation Act) हे कायदे अस्तित्वात आले. या कायद्यातील काही तरतुदींमुळे आदिवासी समुदायाच्या वनातील वावरावर बंधने आली.

अनुसूचित क्षेत्र विस्तार अधिनियम १९९६

शासन स्तरावरुन आदिवासी जमातींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकासासाठी विशेष धोरणात्मक काम करता यावे यासाठी अनेक योजनांची आखणी करण्यात आली. या योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी १९८३ साली स्वतंत्र आदिवासी विभागाची स्थापना करण्यात आली. या विभागाच्या माध्यमातून जलद गतीने आदिवासी क्षेत्राचा आणि समुदायांचा विकास करण्यासाठी महत्वकांक्षी प्रयत्न करण्यात आले. परंतु असे असतांना वन्य जीव संरक्षण अधिनियम व वन संवर्धन अधिनियमाने तयार झालेल्या वातावरणामुळे आदिवासी जनसमुदाय, विविध सामाजिक संस्था व शासन यांच्या पुढाकाराने आदिवासी समुदायाच्या हक्क व अधिकारांना संरक्षण देणाऱ्या स्वतंत्र कायद्याची मागणी पुढे आली. दरम्यानच्या काळात विकेंद्रिकरणाची आवश्यकता पाहता ७३वी घटना दुरुस्ती करुन पंचायती राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला व त्यांची स्थापना ही सर्व राज्यांवर बंधनकारक करण्यात आली. या पार्श्वभूमीवर अनुसूचित क्षेत्र पंचायत विस्तार अधिनियम १९९६ अस्तित्वात आला. ज्याद्वारे अनुसूचित भागांतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विशेष अधिकार देण्यात आले. पेसा कायद्याअंतर्गत असलेल्या तरतुदी या विशेष करुन अनुसूचित भागांकरिता असून त्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीशी सुसंगत आहेत.

अनुसुचित क्षेत्रातील आदिवासी जमातींच्या परंपरा व रुढी, त्यांची सांस्कृतिक ओळख, समुहिक साधनसंपत्ती आणि तंटा निवारणाची रुढ पध्दती आणि गौण उत्पादनावरील मालकी इत्यादींचे रक्षण व जतन करण्यासाठी अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभांना व पंचायतींना विशेष अधिकार या अधिनियमाने प्राप्त झाले आहेत. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ व जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ यानुसार महाराष्ट्रातील पंचायतीराज काम करते. पण अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायती व ग्रामसभांना महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमाबरोबरच पेसा कायदा अंतर्गत असलेल्या अतिरिक्त जबाबदाऱ्या व हक्क विचारात घेऊन काम करावयाचे आहे. याची प्रभावी अंमलबजावणी करुन अनुसूचित क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्याचे आणि त्यासंबंधाचे प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्याचे मुख्य कार्य ग्रामसभांना देण्यात आले आहेत.

पेसा क्षेत्रातील ग्रामसभा

ग्रामीण ग्रामसभांच्या तुलनेत या आदिवासी क्षेत्रातील ग्रामसभांकडे जास्त विषय आहेत. जसे खाणखनिजे, वनउपज,बाजार, गावांतर्गत पाणी साठ्यांचे नियोजन, अंमली पदार्थांची विक्री,सेवन यावर निर्बंध, सावकारांकडून होणारी पिळवणूक थांबवणे इत्यादी अनुसूचित क्षेत्र पंचायत विस्तार अधिनियमातील तरतुदी प्रत्यक्षात महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतीमध्ये कार्यान्वित करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने नियम लागू केले आहेत.

सहकार्य : **श्रीमती अनुया कुवर,** सीएलजीएफ

७४ वी घटना दुरुस्ती: अपेक्षा आणि वास्तव

वर्षा विद्या विलास, सह संयोजक, सदभावना संघ

भारत आशिया खंडात नव्हे तर पूर्ण जगात लोकशाही व लोकसंख्येसाठी प्रसिद्ध आहे. भारताला १९४७ ला स्वातंत्र मिळाले. १९५०ला राज्यघटना आली. ७४ व्या घटनादुरुस्तीचा अभ्यास करताना भारताच्या राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे महत्वाचे ठरते. भारतातील भौगोलिक व सामाजिक व्यवस्था पाहता असे दिसून येते की जवळ जवळ ७० टक्के भाग हा ग्रामीण परिसराचा आहे आणि ३० टक्के शहरी. परंतु शहरीकरणामुळे कालांतराने ग्रामीण भागातील लोक समूह शहराकडे येण्यास सुरूवात झाली. स्थलांतरीत झालेला हा लोकसमूह ज्यांनी शहरामध्ये वस्ती केली, त्यांची अवस्था पाहिली असता त्यांच्यासाठी कुठल्याच मुलभूत व्यवस्था नाही. मग यांच्यासाठी कुठलीच व्यवस्था नाही आहे का? या प्रश्नाच उत्तर आपल्याला खालील शोध निबंधातून मिळण्याची शक्यता आहे.अशी व्यवस्था आहे की नाही? आणि असली तर ती कोणती? या सर्व गोष्टींची माहिती आपल्याला खालील निबंधातून मिळेल अशी आशा आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व ब्रिटिशकालीन व्यवस्था

स्वातंत्र्याचा कालखंड पाहता १८३० मध्ये लॉर्ड मैट काल्फ, कार्यकारी गर्व्हनर जनरल लिहितात की, त्याकाळी भारत देशाचा मुळ पाया ग्रामसभा होती. त्या दशकात गावची व्यवस्था, निर्णय प्रक्रिया सर्व गावांच्या लोकांच्या हातात होती. पण १८६० मध्ये ब्रिटिशांनी ग्रामसभा ही व्यवस्था मोडित काढून नवा कायदा बनविला व कलेक्टर राज्य आणले. ग्रामसभेचे सर्व अधिकार कलेक्टरला दिले. १९४७ ला जेव्हा देश स्वातंत्र्य झाला त्यावेळी जनतेचे अधिकार जनतेला पूर्ण बहाल करणे गरजेचे होते पण ते केले गेले नाही. ब्रिटिश व्यवस्थाच पुढे सुरु ठेवली गेली, हे प्रजासत्ताकाला अपेक्षित नव्हते.

स्वातंत्र्याचा उत्तर काळ

१९४७ ला ब्रिटिश गुलामगिरीतून देश स्वतंत्र झाला. एक व्यक्ति, एक मत, एक मूल्य या तत्वावर भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून राजकिय समता प्रस्तापित झाली. १९५० साली प्रजासत्ताक आलं आणि संसदीय लोकशाही आली. निवडणूक आली आणि मताचा अधिकार आला. लोकांनी प्रतिनिधी निवडून द्यायचे अशामध्ये निवडणूक ही लोककल्याणासाठी होती आणि त्यातूनच पुढे शासन व्यवस्था आली. भारतात राज्यघटना लागू झाल्यानंतर १९५२ साली पहिली निवडणूक घेण्यात

आली. पहिल्या निवडणूकीचे वैशिष्टये पाहता लोक भारावून गेले होते. आपले प्रतिनिधी स्वतच्या मतानुसार निवडू शकू असा लोकांमध्ये उत्साह होता. लोकांना मताचा अधिकार बजावायचा आणि देश घडवायचा होता. मतपेटी, मतपत्रिका, मतमोजणी हे शब्द लोकांसाठी नवे होते. यासंदर्भात काही अभ्यास उपलब्ध नव्हता. ना मीडिया,ना सोशल मीडिया उपलब्ध होता. लोकांनी स्वतच एक प्रकारचे प्रशिक्षण घेतले. हे सर्व जनमाणसात रुजले कसे हे कोणालाच माहित नव्हते. घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्व गोष्टींवर नजर ठेवून होते. कारण त्यांनी तयार केलेल्या ब्ल्यू प्रिंट मध्ये संपूर्ण देश सहभागी होत होता. त्यातून देश राज्यघटनेच्या तत्वावर उभारुन अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, समता, बंधुत्व, मुक्तव्यवस्था या आधारावर उभा राहिल असा आत्मविश्वास होता.

परंतु कालान्तराने विशेषत १९७५ च्या आणिबाणीच्या काळात लोकांचा भ्रम निरास झाला. भ्रष्टाचार बोकाळत गेला, घराणेशाही अस्तित्वात आली. पारदर्शक राज्यकारभार लयास गेला, लोकशाहीत हुकुमशाही दिसायला लागली, जनता फक्त मतदार म्हणून उरली. जनतेत प्रचंड रोष निर्माण होत आहे असे सत्ताधाऱयांच्या लक्षात येत होते विविध आंदोलने उभारली जात होती. त्यात लोकशाही म्हणजे लोकांनी फक्त मत देणे इथपर्यंत सिमित न राहता यात लोकसहभाग महत्वपूर्ण आहे आणि तो कसा वाढेल, जनतेपुढे पारदर्शक राज्यकारभार असा सूर सुशिक्षित व नवमतदारांमध्ये वाढायला लागला. त्यातून लोकसहभागाची संकल्पना अस्तित्वात आली. जी भारतीय प्रजासत्ताकाला साजेशी आहे. ही प्राचीन गणव्यवस्थेशी संबंधित आहे. यातून गणसदस्यांच्या विचार विनिमयातून लोकहिताचे, लोककल्याणाचे निर्णय घेतले जात होते.

आज आपल्या स्वातंत्र्याला ७० वर्ष आणि प्रजासत्ताकाला ६८ वर्षाचा काळ लोटला. १९५२ ते २०१४ पर्यंत झालेल्या १६ संसदीय निवडणुका पाहता सर्वसामान्य भारतीय मतदाराला व्यवस्थेवरील विश्वास वाढण्यापेक्षा तो कमीच होत चाललेला दिसतो आहे. पहिल्या निवडणुकीत कॉँग्रेसला फायदा झाला आणि बाकीचे पक्ष बॅकफुटवर गेले १९५२ ला कॉँग्रेसला ३६४ जागा म्हणजे ४४.९९ टक्का मतदान झाले. आणि २००१ला ४४ जागा म्हणजे १९.५२ टक्के मतदान मिळाले. हा कल पाहता याचे कारण देशात प्रचंड वाढलेला अनियंत्रित भ्रष्टाचार, अपारदर्शी राज्यकारभार, भांडवली व्यवस्थेत झालेली वाढ, व्यवस्था ही जनतेच्या नियंत्रणात नव्हती. उदा.सरकारी निधी, बिपीएल योजना, सरकारी धोरणे, कायदा, प्राकृतिक संसाधन, सत्तेत भागिदारी नाही जनता निर्णय घेईल व लोकप्रतिनिधी,अधिकारी त्या निर्णयाचे पालन करतील. अशी व्यवस्थाच नव्हती या सर्व परिस्थितीत बदल आणण्यासाठी लोकांचा लोकसहभाग महत्वाचा ठरु शकेल. लोकशाहीव्यवस्थेतून झालेले बदल समाजातील सर्व स्तरापर्यंत झिरपणे गरजेचे आहे पण त्यात त्रुटीच दिसल्या. लोकशाही म्हणून जनतेचा सहभाग नव्हता. त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होत होते. त्यावेळी स्व. राजीव गांधी यांनी हे जाणले व चर्चेतून संशोधन हा विषय आला की मुलभूत घटनेतच सुधार करणे गरजेचे वाटले आणि म्हणून दर्जा, अधिकार देण्यासाठी भारतीय संविधानाच्या ७३वी (ग्रामीण क्षेत्राला लागू) व ७४ वी (नागरी क्षेत्राला लागू) या दोन्हीं घटना दुरुस्तीच्या परिपेक्षामध्ये सर्व बिंदूंना विशिष्ट संदर्भ आणि अर्थ आला.

७४ वी घटनादुरुस्ती १९९३

नागरी स्थानिक स्वराज संस्थेची सुरुवात ब्रिटिश कालखंडात (१८८७) झाली. नागरी स्थानिक संस्थाना पंचायत राज संस्थेप्रमाणेच घटनात्मक दर्जा देण्यात यावा ही मागणी समोर आली.१९५० नंतर देशात विकासाचे प्रश्न, पायाभुत समस्या समोर आल्या होत्या त्या दूर करण्यासाठी काय करता येईल हा विचार सुरु होता. त्यात लोकसहभाग विचार आला. त्यात नुसतं मतदान देऊन होणार नाही तर लोकांनी सहभागीहोणे अपेक्षित होते. सरकार आलं आणि गेलं असं नाही. सत्ता आणि सत्तेचा फायदा लोकांना कळला होता. आणि त्यांनी सत्ताधाऱयांना विरोध सुरु केला होता. या दृष्टीकोनातून सर्वप्रथम १९८९ ला स्व.राजीव गांधी यांनी नगरपालिका संबंधी ६५ वी घटनादुरुस्ती विधेयक तयार केले परंतु त्यांना अपयश आले.

त्यानंतर वी.पी सिंग व चंद्रशेखर यांनी प्रयत्न केले.पुन्हा १९९१ ला पी.व्ही.नरसिंहराव पंतप्रधान असताना नागरी स्थानिक संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी ७४ वे घटनादुरुस्ती विधेयक तयार केले. २२ डिसेंबर १९९२ ला लोकसभेत, २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेत बहुमत सिद्ध होऊन २० एप्रिल १९९३ ला घटनादुरुस्ती वर राष्ट्रपतींची स्वाक्षरी झाली आणि नागरी स्थानिक स्वराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. ३१ मे१९९४ ला यातील शिफारशी सर्व राज्यांना लागू करणे बंधनकारक केले. आज या घटनेला एप्रिल २०१७ रोजी २५ वर्ष पूर्ण होत आहे.

७४व्या घटनादुरुस्तीचे वैशिष्टये आकलन –

१) राज्यघटनेच्या कलम २४३ (P ते ZG) तरतूद करण्यात आली.

२) भारतीय राज्यघटनेला १२ वे परिशिष्ट जोडण्यात आले त्यामध्ये १८ विषयांचा समावेश करण्यात आला.

३) नगरपालिकांचे अ,ब,क वर्गीकरण करण्यात आले.

४) नगरपंचायतीची, प्रभाग (वॉर्ड) समितीची तरतूद करण्यात आली.

५) आरक्षणाची तरतूद महिलांसाठी ३३ टक्के आता ५० टक्के, मागासवर्गीयांना २७ टक्के व अन्य जाती–जमाती यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा देण्यात आल्या.

६) नगरपालिकांचा काल निश्चित करण्यात आला.

७) राज्य वित्त आयोग, राज्य निवडणुक आयोग तरतूद करण्यात आली.

८) जिल्हा नियोजन समिती, महानगर नियोजन समितीची स्थापना करण्यात आली.

९) निवडणुक बाबींवरचा न्यायिक हस्तक्षेप काढण्यात आला.

७४ व्या घटना दुरूस्तीचा मूळ उद्देश–

- सत्तेचे विकेंद्रिकरण करुन सत्तेच्या वाटा नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देणे.
- स्थानिक स्वराज संस्थांच्या कामकाजात पारदर्शकता व विश्वासहिता आणणे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांना उत्तदायी बनविणे.

हे उदेश साध्य करण्यासाठी नागरी प्रशासनात लोकसहभागाला महत्वाचे स्थान दिले आहे. त्यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या नियोजनात आणि निर्णय प्रक्रियेत नागरीकांना सक्रीय सहभाग करून घेण्यासाठी व सत्तेचे विकेंद्रिकरण करण्यासाठी प्रभाग समित्यांची निर्मिती करण्यात आली. प्रभाग समितीचा हेतू शासन, प्रशासन, लोकप्रतिनिधी, नागरिक यांतील अंतर कमी होऊन संवाद स्थापित होईल हा होता.

महाराष्ट्रात ७४ वी घटना दुरूस्तीतील प्रभाग समिती (वार्ड) अंमलबजावणी पाहता –

महाराष्ट्रामध्ये आज २४ नगरपालिकांमध्ये फक्त १७ महानगरपालिकांमध्ये प्रभाग समितींची निर्मिती २०१७ सालापर्यंत झाली. यापैकी फक्त ७ महानगरपालिकांमध्ये स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधींची निवड झाली. यात नेमणुकींचे अधिकार लोकप्रतिनिधींना दिल्यामुळे त्यांच्या गटातील व्यक्तींची नेमणूक झालेली निदर्शनास येते. अनेक प्रभागांसाठी एक वार्ड समिती, मुलभूत सोयी सुविधा सोडविणे, अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक शिफारस करणे, ५ लाखांच्या कामांना मंजूरी देणे, महानगरपालिकेतील कामांना मंजूरी देणे असे सर्व अधोरेखित असताना प्रभाग समितीतील प्रतिनिधींना नसलेले अधिकार यामुळे लोकसहभाग होत नाही. महाराष्ट्रात नगरपंचायत, नगरपरिषदांमध्येही प्रभाग समितीचे प्रावधान नाही. त्यामुळे महाराष्ट्राने केलेली अंमलबजावणी ही नाममात्र असून नागरिकांना सहभागाच्या कोणत्याच संधी उपलब्ध नाही.

१९९३ घटना दुरूस्ती ते २००५

जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय नागरी पुननिर्माण अभियान (जे.एन.एन. आर.यु.एम. योजनेचा) कालावधी –

१९९३ ला झालेली घटनादुरूस्ती २००५ पर्यंत उद्देशाची पूर्ती करू शकली नाही. घटनादुरूस्ती मागचे मुख्य कारण हे जाणवले होते की देशभरात केंद्र सरकारच्या माध्यमातून अंतिम माणसाच्या विकासासाठी जो विकास निधी पाठवला जात होता. त्यात विकास कामे होत नव्हती. त्यामुळे केंद्र सरकारने २००५ साली जागतिक बँकेचे अर्थसहाय्य घेऊन जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुर्ननिर्माण अभियान योजना आणली आणि विकास कामांसाठी दिल्या जाणाऱ्या निधीला लोकसहभगाशी जोडले. निधी प्राप्त करून घेण्यासाठी राज्याला काही बंधनकारक सुधारणांची पूर्तता करावी अशी अट टाकली. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये लोकसहभाग कायदा अमलात आणणे यासाठी मॉडल नगर राज बिल मसूदा सर्व राज्यांना पाठविला.

जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पूननिर्माण अभियान (जे.एन.एन.यू.आर.एम.) मिशनचा मुख्य फोकस

३ डिसेंबर २००५ ते २०१२ या सात वर्षांच्या कालावधीसाठी आणलेली जेएनएनयूआरएम योजना याच्या उद्देशपूर्तीची खास वैशिष्टये प्रामुख्याने अशा शहरांचा निर्माण व्हावा जिथे आर्थिक उत्तम सेवा व नागरिकांच्या प्रति संवेदनशिलता असेल आणि त्यासाठी रिफॉर्म्स आणले.

१) शहरी विकास योजना व प्रशासन म्हणजे UIG- Urban Infrastructure and Governance,
२) शहरी सुधार व गरीबी निर्मुलन BSUP- Basic Services for Urban Poor,
३) गर्व्हन्सस रिफॉर्म्स अंतर्गत ७४ व्या घटनादुरुस्तीची अमलबजावणी व सिटीजन पार्टीसिफेशन (ÊÂW²) लोकसहभाग कायदा पारित करावा.

७४ व्या घटनादुरुस्तीत ३ लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या शहरांमध्ये एक किंवा जास्त वॉर्डसाठी वॉर्ड समिती स्थापन करण्याची तयारी केली होती. नगर राज बिलाने (प्रभाग) वॉर्ड समितीचा खालचा स्तर म्हणून क्षेत्रीयसभा स्थापन करण्याची तरतूद केली. यात एक किंवा त्या पेक्षा जास्त मतदार केंद्र बनून मतदारांची क्षेत्रसभा. जी प्रत्येक इलेक्ट्रॉल वॉर्डात, पालिका, वॉर्ड समिती, क्षेत्रसभा अशी त्रिस्तरीय रचनेची तरतूद अशा महत्वांच्या बदलांचा समावेश होता.

महाराष्ट्रात नगर राज बिल (लोकसहभाग कायदा) २००९ प्रवास

महाराष्ट्र शासनाने नागरी स्वराज्य संस्थाना प्रशासित करणाऱ्या चारही कायद्यांमध्ये सुधारणांचा मसुदा तयार केला प्रथम २००८ मध्ये महाराष्ट्र महानगरपालिका, नगरपालिका व नगरपरिषद (दुरुस्ती विधेयक) चर्चा मंजूरीसाठी विधानसभेत मांडले. पुढील अधिवेशनात निर्णय घेण्याच्या दृष्टीने यात फेरबदल करुन ३ जुलै २००९ ला दोन्ही सभागृहांमध्ये मांडून पारित केले. या मसुद्यांच्या उद्देशांमध्ये स्पष्ट नमुद करण्यात आले की जेएनएनयूआरएम निधीसाठी आवश्यक पुर्तता म्हणून प्रशासकिय

कायद्यांमध्ये दुरुस्त्या केल्या गेल्या. दुरुस्त्यांच्या मागे निधी उपलब्ध करने हाच उद्देश्य होता. सत्तेचे विकेंद्रिकरण व लोकसहभाग याकडे पूर्णत दुर्लक्ष केले गेले. पारित झालेल्या कायद्यांमध्ये क्षेत्रसभांना नगर राज विधेयकाच्या माध्यमातून काही अधिकार मिळाले.

महाराष्ट्रातील नगर राज बिल (लोकसहभाग कायदा) क्षेत्रसभेस मिळालेले अधिकार

विधेयकात संबंधित प्रभागाचा लोकप्रतिनिधी व सचिव म्हणून प्रशासकिय वॉर्ड मधील अधिक्षक पदावरील अधिकारी यांची नियुक्ति केली गेली. मतदारांच्या सहयोगाने मतदार केंद्रातील विकास कामे सुचविणे, प्राधान्यक्रम ठरविणे, देखरेख

करणे, वॉर्ड माहिती विभागिय प्रशासन प्रभाग समितीच्या माध्यमातून मिळविणे, योग्य धोरण आखणे, सहा महिन्यातून एकदा क्षेत्रसभा बैठकांचे आयोजन आणि दोन वर्षात सलग चार बैठका क्षेत्रसभा अध्यक्षांनी न घेतल्यास त्यावर पालिका आयुक्तांकडून कारवाई होऊन लोकप्रतिनिधींचे सदस्यत्व अपात्र करणे अशाप्रकारच्या तरतूदी अधिकार उपलब्ध झाले. पण हे नाममात्र आहे.

महाराष्ट्रात नगर राज बिल (लोकसहभाग कायदा) विधेयकातील वास्तविकता व महत्वाच्या उणिवा –

पारित कायद्यात क्षेत्रसभांना निधी, कार्यकारणी समिती, कार्यकारी व्यवस्था (Fund, Function Functionary) अशी सुविधा नाही. क्षेत्रसभा प्रतिनिधी स्वतंत्र रचना निर्माण न करता लोकप्रतिनिधींकडेच क्षेत्रसभेचा अध्यक्ष म्हणून पदभार देण्यात आला आहे. राजकिय वप्रशासकिय सत्ता केंद्रे शाबूत ठेवण्यासाठी नागरी कारभारात नागरिकांना निर्णय प्रक्रियेत अमंलबजावणीसाठी संधी निर्माण करण्याऐवजी कोणताच अधिकार देण्यात आला नाही.

नगर राज बिल (लोकसहभाग कायदा) सुधार अभ्यास गट स्थापना

मुंबई, महाराष्ट्रातील नागरीक संघटनांनी एकत्र येऊन सरकारच्या लक्षात आणून दिले. सरकारने पुन विधेयकात सुधारणेसाठी ५ ऑगस्ट २००९ ला अभ्यासगटाची स्थापना केली. शासकिय सदस्यांसोबत पूर्व न्यायमुर्ति चंद्रशेखर धर्माधिकारी व स्व. पी.बी. पाटील यांचा अशासकिय सदस्य म्हणून समावेश केला. निमंत्रित म्हणून अरविंद केजरीवाल यांना ही सहभागी करुन घेतले. ७ ऑगस्ट २०१० पासून अभ्यासगटाने विधेयकांवर बैठका सुरु केल्या. २० सप्टेंबर २०११ ला बैठकीचा अहवाल तयार केला, जो आजही प्रलंबित आहे.

नगर राज बिल (लोकसहभाग कायदा) अभ्यासगट अहवाल काही मुद्दे

अभ्यासगटाने अहवालात लोकांचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने काही बदल सुचविले. ज्यात क्षेत्रसभेचे कामकाज ,योजना आणि विकासकामाची प्राथमिकता या संदर्भात निर्णय घेण्याचा अधिकार क्षेत्रसभांना दिला. (सुचविणेच्या जागी ठरविणे हा शब्द) अभ्यासगटांच्या सदस्यांमध्ये क्षेत्रसभा प्रतिनिधी निवडणूक यामध्ये सहमती न होता विविध मते मांडली गेली. यात क्षेत्रसभा बैठकांमुळे कायदा सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होईल, निवडणुकीचा मोठयाप्रमाणात खर्च, विकास कामामध्ये अडचणी निर्माण होतील, प्रभाग स्तरांवर राजकिय स्पर्धा होणे, अंदाजपत्रकातखर्च वाढणे हे सर्व पाहता अभ्यासगटाने सुचविलेल्या नगर राज विधेयकांमधील दुरुस्त्यांमध्ये लोकसहभागाची जागा नाही. अभ्यासगटअहवाल आजही प्रलंबित आहे. महाराष्ट्र सोडला तर विविध राज्यांतील लोकसहभाग कायद्याची अंमलबजावणी समाधानकारक नाही.

इतर राज्यातील मॉडल नगर राज (लोकसहभाग कायदा) कायदा प्रवास

गुजरात–राज्याने ७४ व्या घटनादुरुस्ती अंतर्गत जेएनएनयूआरएमच्या निधीसाठी नविन कायदे व अधिसूचना २२ जून २००७ ला राजपत्र पारित केले. पारित कायद्यात पारदर्शकता व लोकसहभाग नमूद केला आहे.पण कायदा अंमली करण्याच्या दृष्टीने दुर्लक्ष केले आहे. क्षेत्रसभा गठन प्रक्रिया गठित केलेली नाही. पारदर्शिकतेच्या मुद्यांवर बैठकिंचे रेकॉडिंग होणे गरजेचे आहे ते रोखले गेले आहे. तसेच विरोधी पक्ष आणि लोकप्रतिनिधींनी विचारलेले प्रश्न यांच्या चर्चेचे विवरण लिखित स्वरुपात नाही. फक्त निर्णयाची नोंद लिखित स्वरुपात ठेवली जात आहे. ही माहिती जनतेसाठी उपलब्ध नाही. पायाभूत सुविधांसाठी, विकासासाठी निधींचा लाभ घेतला पण लोकसहभागाला बगल दिली आहे.

दिल्लीः राज्याने लोकसहभाग कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टिने सकारात्मक पाऊल उचलले. २०१५ नंतर दिल्ली

सरकारने ७० विधानसभा क्षेत्रात ३१०० क्षेत्रसभा बनविण्याच्या दृष्टिने नकाशे (मॅपिंग)तयार केले. याला २०१६–१७च्या अंदाजपत्रकात ३५० करोडनिधी उपलब्ध करुन दिला. म्हणजे प्रत्येक मोहल्ला सभेला ५० लाख निधी उपलब्ध होईल असा प्रस्ताव तयार करण्यात आला. पण दिल्लीतील संविधानिक अस्पष्ट कारणाने क्षेत्रसभा प्रस्ताव गर्वनरकडे प्रलंबित आहे. या योजनेला पारित केले असते तर दिल्लीतील क्षेत्रसभा भारताच्या प्रशासनात एक प्रमुख पाउढल म्हणून आपला ठसा उमटवला असता. दिल्लीच्या क्षेत्रसभा प्रस्तावात नागरिकांना निर्णय प्रक्रियेत, शासन सशक्त करण्यात, कराचे पैसे खर्च करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. आदर्श क्षेत्रसभा म्हणून हा प्रयोग यशस्वी करण्यासाठी दिल्लीचे राजकारण याच क्षेत्रसभांच्या धरतीवर असूनही त्यांना ही हे करणे शक्य झाले नाही.

मध्यप्रदेश : राज्याने सरकारने २००९ला लोकसहभाग कायदा पारित करुन खऱ्या अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रिकरण केले. १०० परिवारांची एक क्षेत्रसभा. क्षेत्रसभेचा उद्देश, कार्य, भुमिका, जबाबदारी, संख्या, सदस्य, कर्तव्य, अधिकार, कार्यकारणी व्यवस्था, कार्यकारणी या संदर्भात सर्व नियम स्पष्ट केले आहे. राज्यात सामाजिक संस्थाच्या माध्यमातून क्षेत्रसभांचे गठन होऊन वॉर्डात बदलाची सुरुवात झाली. या प्रक्रियेला शासन स्तरावर सहयोग न मिळाल्याने ही प्रक्रिया बंद आहे.

अन्य राज्यांमधील स्थिती : बिहार पासून वेगळे झालेल्या झारखंडमध्ये शहरी विकासाची प्रक्रिया खालून वर स्तरावर हवी. पणती वरुन खाली स्तरावरच दिसते. राज्याची राजधानी रांची येथे ५५ वॉर्ड आहेत. तेथे वॉर्ड कमिटीचे गठन झालेले नाही. राज्यात काही ठिकाणी झालेले वॉर्ड कमिटीचे गठन नाममात्र आहे. संविधान दुरुस्तीच्या माध्यमातून लोकांना आधिकार तर मिळाले पण राज्यातील लोकआजही आपले अस्तित्व व ओळख बनविण्याचा खूप संघर्ष करीत आहे त्यामुळे येथे लोकसहभागाला वावच नाही.

आसामची राजधानी गुवाहाटी मध्ये लोकसहभाग व महानगरपालिकेचे कार्य विकेंद्रित करण्याची तरतूद आहे. तरीही पूर्ण नॉर्थ ईस्ट मधील मणिपूर मध्ये हा कायदा पास झाला. ५००० मतदारांमध्ये १ कॉर्पोरेटर वॉर्ड, वॉर्ड सभा, वॉर्ड विकास समिती अशा प्रकारचे गठन ही तरतूद असून संपूर्ण राज्यात अजून अंमलबजावणी नाही कारण कायद्याची जनजागृती नाही.

आंध्र प्रदेश सरकारने २०१० ला हा कायदा पारित करुन वॉर्ड समिती गठन अनिवार्य केले.वॉर्ड समितीत नागरिकांमधून १० मतदारांची मिळून समिती असे स्पष्ट केले. ज्यात ५० टक्के महिला अपेक्षित आहेत. असे नमूद केले एक चांगली सुरुवात केली. पण तिथे ही अंमलबजावणी नाही. अशाप्रकारे इतर राज्यामध्ये म्हणजे जम्मू–काश्मीर, मिझोरम, नागालँड जून २०११ पर्यंत कायदा पारित केला. तर आंध्र प्रदेश, बिहार, चंदीगड, दिल्ली, गोवा, झारखंड, मेघालय, पॉन्डेचरी, पंजाब, ओरिसा, सिक्कीम, उत्तराखंड यांनी या कायद्यात दुरुस्त्या केल्या. २०११ पर्यंत १२ राज्यांनी लोकसहभाग कायदा पारित केला.

लोकसहभाग कायदा (C. P. L.) अमलबजावणीबाबत काही राज्यांचे चित्र

राज्य	कायदेशीर चित्र	मोहला सभा क्षेत्र	प्रतिनिधीत्व	निवड आणि निवडणूकीची पध्दती	अंमलबजावणीची स्थिती
दिल्ली २०१०	मान्यता	किमान १०,०००	१ क्षेत्रसभा	नामांकन	अंमल नाही
मणिपूर २०१०	मान्यता	वॉर्ड स्तरावर वॉर्ड समिती	५ प्रतिनिधीची नामांकन	निवडणूक	धीम्या गतीने
आंध्रप्रदेश २००८	मान्यता	२००० ते ५०००	१ क्षेत्रसभा	नामांकन	अंमल नाही
मध्यप्रदेश २००९	मान्यता	किमान१००	४ प्रतिनिधीची परिवार	निवडणूक	अंमल नाही
कर्नाटक २०११	मान्यता	१ ते ५ पोलिंग बुथ	१ क्षेत्रसभा प्रतिनिधी	नामांकन	अंमल नाही
महाराष्ट्र २००९	मान्यता मिळालेली नाही	२ ते ५पोलिंग बुथ	....	काहीच सांगितले नाही	राज्य सरकार
बिहार २००९	मान्यता	१ पोलिंग बुथ	१ क्षेत्रसभा प्रतिनिधी	निवडणूक आयोगातर्फे निवड	अंमल नाही

संदर्भ : युवा C.P.L. ॲक्ट अंमल बजावणी स्थिती रिपोट

विविध राज्यांनी मूळ प्रस्तावात वेगवेगळे फरक केले तर काहींनी असलेल्या कायद्यात दुरुस्त्या केल्या. पण सर्व राज्यात पहाता कोणीही लोकसहभाग कायद्याची अंमलबजावणी केली नाही. कारण जनतेला सोबत घेऊन निर्णय प्रक्रियेची अंमलबजावणी करण्यात राजकिय आणि प्रशासकिय व्यवस्था तयार नाही असेच दिसते.

नागरिक समाज (नगर राज बिल समर्थन मंच) द्वारा क्षेत्रसभा गठन प्रयोग

महाराष्ट्रात जमिनी स्तरावर लोकसहभागाचे मॉडेल उभे राहावे या दृष्टिने मुंबईतील सामाजिक संस्था संघटनांनी मिळून फेब्रुवारी २०१० ला नगर राज बिल समर्थन मंचांच्या माध्यमातून लोकांनी, लोकांसाठी प्रयोग सुरु केले. या कामाची सुरुवात मुंबईतील जनजागृती यात्रा, २४ प्रशासकिय वॉर्डातील २२७लोकप्रतिनिधींना लोकसहभाग कायदा अंमलबजावणीचे निवेदन, केंद्र, राज्याच्या नगरविकास विभागाशी मुख्यमंत्र्यांशी पत्रव्यवहार, जे.एन.एन. यू.आर.एम सल्लागार समितीशी पत्र व्यवहार एकीकडे प्रशासकिय स्तरावर उदासिनता घालविण्याच्या दृष्टिने हा प्रयत्न सुरु होता आणि दुसरीकडे लोकसहभाग चळवळ उभी करावी हा विचार पुढे येत होता. नगर राज बिल समर्थन मंचातर्फे जमिनी स्तरावर लोकसहभाग चळवळ नियोजन व क्षेत्रनिवड– प्रथम गर्व्हनस स्ट्रक्चर उभे केले गेलेः– इलेक्ट्रॉल वॉर्ड, क्षेत्रसभा समिती, क्षेत्रसभा गठन ही प्रोसेस सुरु केली गेली. क्षेत्रसभा प्रक्रियेसाठी विविध स्तरावर कामाची प्रक्रिया सुरु केलीः– क्षेत्र नकाशा (मॅपिंग), जनजागृती, जागृत नागरिक

संघटन, स्थानिक लोक प्रतिनिधींशी संवाद, क्षेत्रसभा समिती गठन यासाठी महानगर पालिका एम ईस्ट वार्ड गोवंडी येथील रफीनगर वार्ड क्रमांक (१२९)१३४ याची निवड करण्यात आली. वार्डात सर्व प्रथम वार्डचा नकाशा, राजकिय अजेंडा, रचना, सरकारी निम सरकारी व्यवस्था, भौगोलीक परिस्थिती, समस्या सूची, सामाजिक प्रश्न यावर वार्डातील लोकांच्या सहयोगाने मॅपिंग (रिसर्च) तयार केला गेला. लोकांमध्ये जन–जागृतीकेली गेली.आपल्या हातात सत्ता येणार आणि निर्णय प्रक्रिया आपणच घेणार यामुळे लोकांमध्ये उत्साह वाढत होता. स्थानिक लोकप्रतिनिधींचासहभाग घेण्यात लोक यशस्वी झाले. निवडणूक चिन्ह, निवडणूक अधिकारी, निवडणूक व्यवस्था हे सर्व लोकांच्या माध्यमातूनच उभे राहतहोते. पहिल्याच निवडणूकीसाठी १६ उमेदवारांनी भरलेला उमेदवारी फॉर्म निवडणूकीच्या निकालात उपस्थित गर्दी हे सर्वच लोकांमध्ये लोकशाही मूल्य रूजविण्याची प्रक्रिया सूरू झाली होती. या प्रक्रियेमुळे मुंबईला लोकसहभाग कायद्याअंतर्गत पहिली क्षेत्रसभा गठन होऊन क्षेत्रसभा प्रतिनिधी निवडला गेला होता. निवडलेला क्षेत्रसभा प्रतिनिधी हा काही लोकप्रतिनिधी नव्हता किंवा छाया लोकप्रतिनिधी नव्हे तर लोकसहभागाची व्यवस्था उभी करणे हा प्रयत्न होता आणि आम्ही हे करुन दाखविले कि, हे होवू शकते. यानंतर मुंबईत चेंबूरमध्ये महिलांची, अंधेरीत युवकांची क्षेत्रसभा गठीत झाली. कालांतराने मालाड, धारावी, जोगेश्वरी, वडाळा, ॲन्टापहिल, कुर्ला या ठिकाणी २२ क्षेत्रसभांचे गठन झाले. या प्रक्रियेत काही ठिकाणी पोलिस, स्थानिक लोकप्रतिनिधी, राजकिय नेत्यांनी अडचणी आणण्याचा प्रयत्नही केला पण लोकजागृती समोर त्यांना नमते घ्यावे लागले. सरकारने नगर राज कायदा अंमलबजावणी विधेयक ३ जुलै २००९ ला पारित केले पण कार्यान्वित केले नाही. म्हणून मंचाच्या प्रतिनिधींनी हायकोर्ट येथे ऑगस्ट २०१७ ला जनहित याचिका दाखिल केली आहे. येणाऱ्या काळात सरकारची या संदर्भातील भुमिका येणाऱ्या काळात अधिकच स्पष्ट होईल.

नगर राज बिल समर्थन मंचा तर्फे आदर्श क्षेत्रसभा गठन नंतरचा बदल –

क्षेत्रसभेने नागरिकांच्या हातात सत्ता आली आणि वार्डाचे चित्र बदलू लागले. आज वार्डातील शौचालय, पाणी, कचरा, रस्ते, गटारे, खड्डे या पायाभूत सुविधांचे प्रश्न सोडविण्यात क्षेत्रसभा एक आयाम ठरत आहे. वेगवेगळया पातळीवर प्रयत्न करताना लोकप्रतिनिधी सोबतचे प्रयोग करण्यात आले. मंचाने गठीत क्षेत्रातील दोन क्षेत्रसभा या आदर्श क्षेत्रसभा विकसित करण्याचे आव्हान स्विकारले आहे. त्याच्या माध्यमातून क्षेत्रसभा आपले अंदाजपत्रक तयार करुन लोकप्रतिनिधीच्या माध्यमातून महानगरपालिकेकडे पाठविले जाईल. मुंबईत प्रथमच होणारा हा प्रयोग आमच्या समोरील आवाहन आहे पण हे आवाहन क्षेत्रसभांनी स्वत स्विकारले आहे आणि येणाऱ्या काळात तू पूर्णतलानेण्याचा पूर्ण प्रयत्न होईल.

क्षेत्रसभा विकसित करताना स्टेक होल्डर सोबत कामाचा नगर राज बिल समर्थन मंच अनुभव –

स्टेक होल्डर	सकारात्मक	आव्हान
नागरीक	लोकांचा कृतिशील सहभाग वाढला, कायदा जाणून घेण्याची वृत्ती वाढली, व्यक्तिगत कामाच्या जागेवर सार्वजनिक हिताच्या कामाला प्राधान्य देऊ लागले, विकास कामाच्या मॉनेटरिंग मध्ये सहभाग वाढला.	सभेत उपस्थित न राहणे, व्यक्तिगत फायद्याची अपेक्षा करणे, नकारात्मक विचार फैलावणे

स्टेक होल्डर	सकारात्मक	आव्हान
क्षेत्रसभा प्रतिनिधी	अंतिम, वंचित, जागृत लोकांना संघटित करण्याचा प्रयत्न, सरकारी योजनांची माहिती देण्यास उत्सुक, लाभार्थींना लाभ पोहचविण्यास व भ्रष्टाचार नियंत्रित करण्याची पहल, वॉर्डातील समस्या निवारण करण्याचा प्रयत्न	संघटित काम न करण्याची मनोवृत्ती.
लोकप्रतिनिधी	क्षेत्रसभांचे गठन करणे सहकार्य करणे, लोकांनासहभागी करुन क्षेत्रसभा बैठक घेण्यास उत्सुक.	पक्षिय राजनीति आणण्याचा प्रयत्न, लोकांमध्ये चुकीच्या माहितींचा फैलाव करने क्षेत्र सभांना वेळ न देणे, क्षेत्र सभांच्या माध्यमातून आलेल्या सुचना यांची दखल न घेणे.
महानगर पालिका	प्रशासन नागरिक व अधिकाऱ्यांमध्ये संवादासाठी वेळ देणे, क्षेत्रसभांच्या निवेदनावर कारवाई करणे, क्षेत्रसभांना सहयोग देणे, शासकिय योजनांची माहिती देणे.	अधिकाऱ्यांना कायद्याची माहिती नाही, विकासकार्यात सहकार्य न करणे, क्षेत्र सभांना महत्व न देणे.

७३व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीच्या मर्यादा –

एकीकडे ७४ व्या घटनादुरुस्तीचे वैशिष्टे, परिणाम भुमिका पाहता दुसरीकडे ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामीण भागात ग्राम सभा आल्या. लोकांना लोकशाहीचे मूल्य कळून ती जपण्यासाठी त्या सर्व व्यवस्थेत सहभागी होत होते. आज गावातील अंतिम स्तरापर्यंत सशक्त व्यवस्था उभी राहत आहे. मोठयाप्रमाणात महिला सरपंच गावच्या विकासप्रक्रियेत सहभाग घेऊन अपेक्षित बदल घडविताना दिसत आहेत. महाराष्ट्रात असे अनेक प्रयोग थेरी व प्रक्टिकल या प्रयत्नाने उभे राहत आहेत. भीम रासकर यांनी महिला राजसत्ता आंदोलनाने ग्रामीण पातळीवर महिला सरपंचांची उभी केलेली फळी असो, की मेंढालेखा येथे स्वशासनावर मोहन हिराबाई हिरालाल यांचा प्रयोग. जव्हार येथील मिलिंद, दिपाली यांची वयम चळवळ असेल. की अहमदनगर येथील पोपटराव पवार यांचे हिवरेबाजार प्रयोग असेल किंवा उत्तरी केरल मधील शास्त्र परिषदेच्या माध्यमातून उभी राहिलेली चळवळ व प्रयोग, मध्यप्रदेशच्या छिंदवाडा जिल्हयातील प्रयोग असेल अनेक मॉडेल या निमित्ताने उभे राहत आहेत. हे जरी असले तरी कायदा राबविताना यात काही प्रमाणात त्रुटी आढळतात कारण केंद्र सरकारने वित्त आयोगाच्या माध्यमातून विकास निधी थेट ग्रामपंचायतींना दिला व निधीचा वापर ग्रामसभेच्या ठरावानुसार व्हावा असे निर्देश दिले पण परिस्थिती प्रत्यक्षात विपरीत आहे. ७३ व्या घटनादुरूस्तीच्या उद्देशाने गावचा कारभार, निर्णय प्रक्रिया यात लोकांचा व स्त्रीयांचा सहभाग अजून लांबचा पल्ला गाठायचा आहे. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीच्या मर्यादा पाहता पंचायत राज अधिकाराचा निर्णय आजही राज्य सरकारकडेच आहे. राज्य सरकारकडून मिळणारा अपुरा निधी, नोकरशाहीचे वाढते वर्चस्व, विषय सूचीबाबतची अस्पष्टता, ग्रामसभा कमकूवत स्वरुपाच्या, विकास योजना व नियोजन आराखडयास मान्यता देण्यास विलंब, राजकिय पक्षांच्या व घराणेशाहीच्या वर्चस्वात वाढ, वाढत्या नागरिकरणाला तोंड देण्यास निधी साधनांची

कमतरता स्थानिक उत्पनाची साधनांची कमी, या सर्वच गोष्टी घटना दुरूस्तीच्या उद्देशाला मारकच ठरल्या असे दिसते.

नगर राज बिल (लोकसहभाग कायदा) अमंलबजावणीसाठीची आव्हाने –

१) आज राज्यसरकार निर्णय कार्याला नियंत्रित करतांना दिसते. विकेंद्रित व्यवस्था ७४ वी घटनादुरुस्ती आली पण राज्य सरकारने शहरी विकास विभागाच्या माध्यमातून महानगरपालिका आणि नगरपालिकांना सशक्त न करता लोकतंत्र लोकसहभागाला छेद देत सरकारी प्रशासन आणि नियोजनाच्या नावावर संस्थाची निर्मिती करुन त्यांना अमर्याद सत्ता दिली. उदा.एमएमआरडीए, आरडीए. सरकारने जीएसटीला आणून टॅक्स वाढविला पण आजही महानगरपालिकेला निर्णयासाठी नगरविकास विभागाकडे जावे लागत आहे.

२) क्षेत्रसभांना विकसित करण्यासाठी स्थानिक लोकप्रतिनिधी, सत्ताधारी यांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. सत्ता सोडणे आणि विकेंद्रिकरण आणणे ही त्यांची तयारी नाही. स्थानिक स्तरावर पक्षिय राजनीति संपेल अशी भीती आजही त्यांना आहे. प्रशासन स्तरावर प्रशासकिय व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. तसेच महानगरपालिका स्तरावर अधिकाऱयांना विकास कामाची मंजूरी व बजेट उपलब्ध करुन देणे जरुरीचे आहे. निवडणूकीचा दायरा वाढविणे या सारखे अनेक बदल अपेक्षित आहे.

३) नागरिकांची मानसिकता बदलणे सर्वात मोठे आव्हान आहे. लोकांच्या मते लोकप्रतिनिधी लाभ देणारा आणि लोक लाभार्थीची ही मानसिकता बदलने गरजेचे. विकेंद्रिकरण व लोकसहभागाच्या प्रक्रियेत लोकांना अधिकार हवेत पण जबाबदारी नको. जेंव्हा लोक लोकसहभागात काम करतील तेव्हा पारदर्शीकता आणि जबाबदेहीता वाढेल.

पुढील पाया : नगर राज बिल मानवाचे सर्वांगीण अधिकार शाबूत ठेवण्याचे साधन व स्वप्नपूर्ती–

७४ वी घटना दुरूस्ती शहरी विकासाच्या दृष्टीने अभ्यास करताना असे दिसून आले की या घटने नुसार वेगवेगळया सुचना दिल्या आहेतकी शासन स्तरावर, शासनाचे वेगवेगळे विभाग यांचा उद्देश शहरी विकास हा होय आणि हा विकास साधायचा असेल तर त्यासाठीनगर राज बिल हे आपल साधन असल तरी या साधनाचा सकारात्मक दृष्टीने समाजातील सर्व स्तरावरील विविध घटक एकत्र येऊनत्यांनी नगर राज बिल आणि ७४ वी घटना दुरूस्ती काय समजून घेणे व त्यावर चर्चा घडवून आणणे व प्रचार करणे, प्रस्थापित राज्यव्यवस्था, समाज व्यवस्था यावर दबाव आणून समाजातील अंतिम व्यक्तीला निर्णय प्रक्रियेत आणण्याचा प्रयत्न होण्याची अपेक्षा आहे.यासाठी महाराष्ट्र शासनातील नगर विकास विभाग, वित्त विभाग, महानगरपालिका, नगरपालिका, नगरपरिषद, निवडणूक आयोग, शिक्षण विभागातील शाळा, महाविद्यालय, सामाजिक क्षेत्रातील सामाजिक संस्था, संघटना, जागृत नागरीक, राजकिय संघटना, महिला, युवक मंडळे,महिला बचत गट, सांस्कृतिक मंडळे, उत्सव मंडळे, व्यावसायिक, प्रसारमाध्यमे, समाजाच्या सर्व घटकांनी यासर्वांनी एकत्र येऊन विचारविनिमय करून व अभ्यास करून समाजामध्ये बदल घडवण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. तरच शहरात महानगर पालिकांमध्ये नागरीकांसाठी मूलभूत गरजांची तरतूद भागवली जाऊ शकते. आपण जी मानवी अधिकाराची स्वप्न बघत आहोत त्या मानवी अधिकाराचेसंरक्षण करण्याचे साधन म्हणून नगर राज बिल हे होय क्षेत्रसभा विजन राबविले तर हे लोकांसाठी सत्ता (Power to the People) आणि सत्तेसाठी लोक (Power for the people) या दिशेचा प्रवास पूर्ण होईल.

शिफारशी –

१) ७४ व्या घटनादुरुस्ती व नगर राज कायद्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन क्षेत्रसभा –वॉर्ड सभा– महानगरपालिका / नगरपालिका हा शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा ढाँचा व कार्यपद्धती विकसीत करावा तशी स्पष्ट तरतूद कायद्यात करण्यात यावी.

२) वरील शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा ढाँचा लक्षात घेऊन क्षेत्रसभेच्या स्तरावर क्षेत्रसभा प्रतिनिधीची निवड व वॉर्डसभेमध्ये प्रतिनिधित्व ही स्पष्ट तरतूद कायद्यात असावी यांच्या निवडणूकीचीजबाबदारी राज्य निवडणूक आयोगाकडे द्यावी. ज्या राज्यामध्ये अशी तरतूद आहे. उदा.बिहार येथे याचा अंमल व्हावा.

३) क्षेत्रसभा प्रतिनिधी निवडताना महिला ओबीसी, अनुसुचित जाती, जमाती इ. प्रमाणे आरक्षणाची तरतूद असावी.

४) नागरी स्थानिय शहरी स्वराज्य संस्था (सरकार) यांना वित्त आयोगाच्या शिफारसीनुसार आर्थिक स्वायत्तता निर्माण करण्याकरीता योजना आखावी.

५) शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना अधिक सक्षम करण्याची गरज आहे. विभागीय स्तरावर जे नियोजनाकरीता ऑथरिटी निर्माण करण्यात आल्या आहेत. त्या तात्काळ बरखास्त करण्यात महानगरपालिकेला व जिल्हा स्तरावर नियोजन विभाग अधिक मजबूत सक्षम करण्याकरीता विकसित करण्यात यावी.

६) क्षेत्रसभा, वॉर्डसभा, शहर स्तरावर माहनगरपालिका यांच्यातील कार्य, कार्यपद्धती अधिकार, प्रतिनिधित्व इ. बाबत स्पष्ट नियम तयार करुन त्वरीत अमल करण्यात यावे.

७) ही सर्व लोकतांत्रिक व्यवस्था अमल करण्याकरीता प्रशासकीय व वित्तिय व्यवस्था विकसित करण्यात यावी.

संदर्भ –

१) वेब लिंक http://indiacode.nic.in/coiwed/amend/amend74.htm

२) http://www.mcgm.gov.in/irj/go/km/docs/documents/MCGM%20urban%20 Governance%20...

३) सद्भावना संघ पत्रिका फेब्रुवारी २०१७, सद्भावना साधना पुस्तिकातील लेख माहिती

४) युवा C.P.L.ॲक्ट अंमलबजावणी स्थिती रिपोर्ट

५) नगर राज बिल समर्थन मंच पुस्तिकातील माहिती

६) महाराष्ट्राचे राजकारण नवे संदर्भ, लिखित विजय चोरमोरे यांच्या पुस्तकातील माहिती

७) शोध निबंध मांडणी फ्रेम विकसित करण्यासाठी –प्रा. प्रभा तिरमारे –निर्मला निकेतन कॉलेज ऑफ सोशल वर्क

७४ व्या घटना दुरुस्तीतील

आव्हाने व शिफारशी

अंमलबजावणीची आव्हाने	प्रभावी विकेंद्रिकरणासाठी शिफारस
१. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव	१. सरकार म्हणून मान्यता देऊन शहरी स्थानिक संरचना सरकारांचा ढाचा व कार्यपध्दती विकसित करणे गरजेचे आहे
२. मुलतः सत्तेचे विकेंद्रीकरणास अटकाव	२. जर सरकार आहे तर DFund, Function, Functionary त्यांना विषय सुची जबाबदारी, जबाबदारी, मानवसंसाधन देणे आवश्यक आहे
३. लोकांच्या निर्णायक सहभागाबाबत अनुत्सुकता	३. ७४ व्या घटनादुरुस्ती प्रमाणे स्थानिक स्वराज्य सरकारांचे कायदे संशोधित केले पाहिजे
४. महानगरपालिका, नगरपालिका ही स्थानिक स्वराज्य सरकारे असून त्यांना संस्था म्हणून दर्जा दिला जातो	४. अनेक उमेदवार प्रभागाची पध्दत बरखास्त करुन एक उमेदवारी पध्दती आणली पाहिजे
५. स्थानिक स्वराज्य सरकारांना समांतर प्राधिकरणे विकसित करुन या सरकारांच्या स्वायत्तेवर गदा आणली जात आहे	६. ७४ व्या घटनादुरुस्तीचा क्षेत्रसभा पर्यंतचा ढाचा बनवून त्याची संविधानिक तरतुद व्हावी
६. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्वातंत्रता दिली नाही	
६. स्थानिक सरकारांना निती निर्धारण आणि आर्थिक स्वातंत्र्यतेच्या अधिकाराचा अभाव आहे	

लोकांसाठी सत्ता - सत्तेसाठी लोक

निवडणूक सुधारणा

असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटीक रिफॉर्म्स

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीच्या संदर्भात निवडणूक आणि राजकीय सुधारांवरील शिफारशींची चर्चा करणारा हा एक सारांश आहे. निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील जे चार मुख्य खंड इथे चर्चा केले जात आहे ते असे आहे – शीर्ष २० शिफारसी ज्यावर राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) तत्काळ अंमलबजावणी करू शकेल, लोकप्रतिनिधी कायदा (आरपीए) मध्ये सुधारणा संबधित सर्वोच्च ३० शिफारशी, राज्य कायद्यांमध्ये बदल करणे संबंधी शीर्ष १३ शिफारसीं व नवीन कायद्यांसाठी शिफारशी आणि इतर विविध मुद्द्यांवर येथे चर्चा करण्यात आली आहे.

सार्वजनिक जीवनात सुधारणा करण्याचे उद्दिष्ट ठेवताना, निवडणूक आणि राजकीय अशा दोन्ही प्रक्रियांची विविध क्षेत्रं आहेत जी सुधारणे आवश्यक आहे. लोकशाहीच्या महत्त्वाच्या उद्देशांपैकी दोन आहेत प्रतिनिधित्त्व आणि समावेश. या संस्थांना पाठबळ देण्यासाठी, निवडणूक प्रक्रियेतील वैधता सुधारण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) काही सुधारणा अंमलात आणू शकतात, ज्यावर या प्रस्तावात चर्चा होईल.

चर्चिले जाणारे काही प्रमुख मुद्दे म्हणजे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला ३१ मार्च २००९ रोजीच्या आदेशानुसार राजकीय पक्षांच्या नोंदणी व नोंदणी रद्द करण्यासंबंधी संबंधित भारतीय घटनेतील अनुच्छेद २४३ के व २४३ झेड ए च्या अंतर्गत अधिकार देणे, राजकारणातील गुन्हेगारी कमी करणे, माहिती अधिकार अधिनियम २००५ च्या कलम ४ अन्वये पारदर्शकता वाढविण्यासाठी स्वायत्तता देणे, निवडणूक लढविणारे आणि निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींची आर्थिक पारदर्शकता वाढविणे, निवडणूक गैरप्रकारांची वारंवारता कमी करणे, कमाल प्रतिनिधित्वाद्वारे निवडणूक प्रक्रियेची गुणवत्ता सुधारणे आणि निवडणुकीशी संबंधित सगळी कागदपत्रे डिजीटाइझ करून सार्वजनिक डोमेनमध्ये टाकणे, मतदान प्रक्रियेत सुधारणा करणे. या मुद्द्यांवर चर्चा केल्याने निवडणुका घेण्यासंदर्भात झालेल्या समस्यांचे निवारण करण्याच्या दिशेने योग्य पावले उचलल्यासारखे होईल.

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) तातडीने अंमलात आणू शकेल असे निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील शीर्ष २० शिफारशी.

लोकशाही सुधारणांच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणजे भारतीय संविधानातील अनुच्छेद २४३ के व २४३ झेड ए अंतर्गत

लागू केलेल्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) आदेशानुसार राजकीय पक्षांच्या नोंदणी रद्द करण्यासंबंधी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला दिलेल्या अधिकारांचे कार्यक्षेत्र वाढवणे. ३१ मार्च २००९ च्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) आदेशाने नोंदणी करणे आणि राजकीय पक्षांची नोंदणी रद्द करणे यासंबंधीच्या कायदेशीर तरतुदींचा समावेश आहे हे तर उघडच आहे, ज्याचा फायदा घेऊन राजकीय पक्षांना त्यांच्या पक्षांतर्गत निवडणुका घेण्याबाबत सांगता येईल तसेच कलम ३ च्या उपकलम (७) भाग खख अंतर्गत म्हणजेच राजकारणातील राजकीय पक्षांची नोंदणी, आणि संविधानाच्या अनुच्छेद २४३ के व २४३ झेड ए नुसार आपल्या अधिकारक्षेत्रात आणता येईल. खंड २ च्या कलम २, उपकलम (७) नुसार, राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या उपरोक्त आदेशानुसार असे नोंदविण्यात आले आहे की, आयोग संघ किंवा संस्था किंवा राजकीय पक्ष यांच्याकडून योग्य वाटेल अशा इतर तपशिलांची मागणी करू शकेल. उपरोक्त आदेशाच्या भाग खख अंतर्गत कलम ३ च्या उपकलम १० (बी) मध्ये, पक्ष आणि उमेदवाराच्या सर्वसाधारण प्रसिद्धीसंदर्भातील खर्चाचा तपशील दर्शविण्याव्यतिरिक्त विविध स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत पक्षाने दिलेल्या विशिष्ट उमेदवाराच्या निवडणुकांच्या प्रचार खर्चाशिवाय स्थानिक निकालांच्या निवडणुकीसाठी स्वतंत्रपणे पक्ष व पक्षाच्या उत्पन्नाचा वास्तविक अहवाल ठेवणे नमूद आहे. कुठल्याही प्रकारच्या गैरव्यवहारासाठी तसेच आवश्यक असलेल्या अटींची पूर्तता करता न आल्याबद्दल पक्षांची नोंदणी रद्द करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, जर ते आचारसंहिता भंग करत असतील, (एमसीसी) चे उल्लंघन करत असतील, जर ते त्यांचा जाहीरनामा राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) कडे सादर करण्यास अपयशी ठरले असतील तर त्यांची नोंदणी रद्द करण्यात यावी.

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) त्यांच्या राजकीय पक्षांच्या नोंदणीच्या पद्धतीऐवजी भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ)ची नोंदणी पद्धत वापरू शकते जी जास्त समावेशक आहे आणि राजकारणाच्या शुद्धिकरणाबाबत जास्त सक्रीय आहे कारण त्यात दरवर्षी पक्षाचे पदाधिकारी यांच्याबाबत असलेले गुन्हेगारी स्वरुपाचे तपशील विचारले जातात. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या कोणत्याही उमेदवाराला (खून, बलात्कार, अपहरण वगैरे) कुठल्याही निवडणुकीसाठी अपात्र ठरवले जावे. हे उमेदवारांच्या पारदर्शक निवड प्रक्रियेबाबत सुद्धा दिग्दर्शन करते आणि जर हे अंमलात आले तर राजकीय पक्षांना निवडणुकीत दोषी उमेदवारांची पाठराखण केल्याबद्दल जबाबदार धरण्याची शक्यता आहे कारण तसेही उमेदवारांना कुठल्याही सार्वजनिक चर्चेशिवाय तिकीट दिले जाते. विचाराधीन उमेदवाराला तिकीट मिळण्यासाठी शपथपत्रात दिलेली माहिती पक्षांनी प्रमाणित करून ती पुरेशी असल्याचे मान्य केले पाहिजे ह्यावर भर दिलेला आहे. माहिती नंतर चुकीची आढळल्यास उमेदवार आणि राजकीय पक्ष या दोघांना जबाबदार धरणे आवश्यक आहे. शिवाय राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने विशेष किंवा फास्ट ट्रॅक कोर्ट स्थापन करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सर्व निवडणुकीच्या प्रकरणांशी संबंधित खटले जलद गतीने चालवण्यासंबंधी अधिकाऱ्यांना पत्र लिहून द्यावे.

हे अतिशय महत्वाचे आहे की माहितीचा अधिकार अधिनियम (RTI -ct), २००५ च्या कलम ४ नुसार सुमोटो प्रकटीकरणाच्या स्वरूपात पारदर्शकता वाढविण्यासाठी तरतुदी आहेत ज्याचा सक्रिय माहिती प्रदान करण्यामधील प्रभावीपणा वेळोवेळी ठळकपणे मांडला जातो. आरटीआय कायद्याच्या कलम ४ ची कठोरपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी, भारतीय निवडणूक आयोगासह (भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ)) सर्व राज्यांच्या मुख्य सचिवांना मार्गदर्शक तत्त्वे निर्देशित करण्यासाठी भारत सरकारच्या कार्मिक मंत्रालयाने नुकतीच एक स्मरणपत्र म्हणून, मार्गदर्शक सूचनांनुसार १५ एप्रिल २०१३ रोजी जारी केली. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) निवडणुकीशी संबंधित महत्त्वाच्या कागदपत्रांचा स्रोत आहे ज्यात शपथपत्रे / नामनिर्देशन अर्ज, राजकीय पक्षांचे नोंदणीकरण पत्र, पदाधिकाऱ्यांवरील घोषणा, पक्षांच्या आयकर विवरणपत्र / लेखा परीक्षणे अहवाल, उमेदवारांचे उत्पन्न खर्चाचे विवरण, पक्ष, इत्यादींचा समावेश आहे. आरटीआय कायद्याच्या कलम ४ च्या तरतुदींची अंमलबजावणी करून हे सगळे सार्वजनिकरित्या खुले केले जाऊ शकते. वेबसाइटद्वारे सर्व स्थानिक

संस्थाच्या सत्राची / समितीची कार्यवाही / बैठका इत्यादीच्या व्हिडिओ रेकॉर्डिंगद्वारे आणि ते सार्वजनिक पातळीवर खुले करण्यातून पारदर्शकतेचा नवा मानदंड प्रस्थापित करू शकते. (थेट प्रक्षेपण अत्यंत महाग असू शकते).

सर्व उमेदवार त्यांचे पती वा पत्नी किंवा त्यांचे आश्रित यांच्यासह त्यांची सगळी संपत्ती, दायित्वे, उत्पन्न आणि त्यांना मिळणारे उत्पन्न इत्यादींची घोषणा नावनोंदणीच्या वेळीच घोषित करून आर्थिक पारदर्शकता सांभाळू शकतात. निवडणुकीच्या काळात, उमेदवार आणि राजकीय पक्षांचे खर्च मर्यादित ठेवून, जेथे ही मर्यादा अधोरेखित करून पाळणे शक्य आहे त्या इतर गोष्टींबरोबरच पेड न्यूज टाळण्यासाठी विविध मर्यादांपासून दूर राहणे आवश्यक आहे. निवडणूक खर्च दाखल करण्यासाठी लागणारा वेळ कमी केला पाहिजे. जर ते यापैकी कोणत्याही अटीचे पालन किंवा उल्लंघन करण्यास अयशस्वी ठरले तर त्यांना दंडाचा सामना करावा लागला पाहिजे. निर्वाचित लोकप्रतिनिधींच्या अपात्रतेचे निकष सुद्धा अधिक कठोर केले पाहिजेत. अपात्रतेच्या अटींमध्ये खोटे शपथपत्र दाखल करणे, सभागृहात सतत अनुपस्थित राहणे किंवा व्यक्तिगत फायद्यासाठी अधिकारांचा कोणत्याही प्रकारे गैरवापर करणे ह्यांचा समावेश आवश्यक आहे. उमेदवाराच्या प्रतिज्ञापत्रांत पडताळणीसाठी स्थायी यंत्रणेची स्थापना करणे, नामनिर्देशनाच्या पत्राच्या तपासणी कालावधी ३ दिवसांपर्यंत वाढविणे आणि निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या बेहिशेबी मालमत्तेची चौकशी करणे हे काही उपाय आहेत ज्यामुळे आर्थिक अपहार आणि बळाच्या वापरासारख्या गोष्टींना आळा बसेल. खोटी शपथपत्रे दाखल केल्यावर दंड रक्कम विनिर्दिष्ट केल्याच्या बाबतीत, आयपीसीच्या कलम १७७ आणि १८१ मध्ये अस्तित्वात असलेल्या पळवाटांचा फायदा घेऊन राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) रु. ५,००,०००/- (पाच लाख रूपये) फक्त दंड ठोठावू शकते. चुकीच्या अपराधींना शिक्षा करण्यासाठी आयपीसीच्या कलम १८१ नुसार ती कारवाई करू शकते कारण सार्वजनिक प्राधिकरणाकडे खोटे घोषणापत्र दाखल करण्यासाठी ३ वर्षांची कारावासाची तरतूद आहे.

निवडणूक शुल्कासाठी २०,००० + रिटर्निंग ऑफिसर (आरओ) / अधिकाऱ्यांना सशक्त प्रशिक्षण दिले जाईल आणि त्यांना आरपीए कायद्याचे कलम ३६ आणि इतर निवडणूक कायद्याच्या कलम ३६ नुसार त्यांचे अधिकार वापरता येतील. आचारसंहितेची (एमसीसी) अंमलबजावणी तसेच पक्ष आणि प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या आधीच्या ४८ तासांत छापील मिडियाद्वारे निवडणूक प्रचारावर बंदी घालून एमसीसीची व्याप्ती वाढवता येऊ शकते. निवडणुकीच्या उल्लंघनाशी निगडित तक्रारी प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी विद्यमान कर्मचारी असलेल्या क्षमता निर्माण (प्रत्यक्ष प्रशिक्षणासह) करण्याकरिता काही ठोस निष्कर्ष काढण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने गस्तीवरील नागरिकांची (सीओपी) प्रभावी अंमलबजावणी करावी. नागरिकांसाठी तक्रार प्रणाली सुधारण्यासाठी तक्रार नोंदवण्याचे सगळे प्रकार सुस्थितीत असायला हवे. वेब आधारित तक्रार प्रणालीसारखी माध्यमं सुधारावीत आणि अशा प्रकरणांची तक्रार करण्यासाठी –पवीॆळव अनुप्रयोगांचा वापर करावा जेणेकरून निवडणुकीतील गैरप्रकार शक्य तितके कमी होतील.

एक अगदी सोपा पण अभिनव उपाय राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) सहज अंमलात आणू शकेल जो ु.ारहरीशल. ारहरीरीहीीर.र्सेी.ळप या संकेतस्थळाला अद्ययावत करून करता येईल. हे महाराष्ट्रातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी वापराच्या दृष्टीने सोयीचे संकेतस्थल तयार करणे बंधनकारक करू शकते आणि ते त्याच राज्य निवडणूक आयोग (रा. नि.आ) च्या संकेतस्थळाशी जोडले जाऊ शकते.

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने त्यांच्या सध्याच्या नामांकन पत्र / प्रतिज्ञापत्रांना एउख स्वरूपात बदलले पाहिजे जे व्यापक आहे आणि ७ एप्रिल २०१७ च्या दुरुस्तीनुसार, अलीकडील जीओआई अधिसूचनाद्वारे पत्र २६ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणांनुसार आहे. मतदार याद्यांचे आरोग्य सुधारणे हे आणखी एक क्षेत्र आहे जिथे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) स्थानिक मुख्य कार्यकारी अधिकारी कार्यालय यांच्याशी समन्वय साधून काही मुलभूत सुधारणा करू शकते. अधिक प्रशासकीय कार्यक्षमतेसाठी, मतदारांच्या याद्यांची आणि मतदारांच्या ओळखपत्रांची गुणवत्ता सुधारणे आणि

त्यात दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे. अवैध कामांना प्रतिबंध करण्यासाठी किंवा दोष परिणामकारकपणे दूर करण्यासाठी या कामाला इतर कार्यालयांकडे आउटसोर्स करणे आवश्यक आहे.

गंभीर नसलेल्या उमेदवारांना आणि निवडणुकीतील गैरप्रकारांना प्रतिबंध करण्यासाठी विविध प्रगतीशील आणि कठोर उपाययोजना करण्यासह शिफारसी करण्याव्यतिरिक्त, वैध उमेदवारी सुनिश्चित करणे तसेच मतदारांनी माहितीपूर्ण निवडी करणे हे सुनिश्चित करणे, राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने निवडणुकीत याचिका दाखल करण्याबाबत सध्याच्या कायद्यांतील तरतूद करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. निवडणूक गमावणाऱ्या उमेदवारांकरिता सुद्धा हे गरजेचे आहे. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने अंमलात आणलेल्या एक प्रगतिशील शिफारशीमुळे नगरसेवक आणि इतर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना आपल्या मतदारसंघासाठी केलेल्या कामगिरीबद्दल वार्षिक अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे.

मतदारांना अधिक माहिती उपलब्ध करून देणे जेणेकरून ते निवडणूक काळात अधिक माहितीपूर्ण निवडी करू शकतील आणि मतदार मतदानास वाढवणे हा लोकशाहीचा मूलभूत पैलू आहे. हे सर्व निवडणूक संबंधित दस्तऐवज (प्रतिज्ञापत्रे, निवडणूक खर्च, आर्थिक विवरण इ.) अंकेक्षण करून आणि सार्वजनिक डोमेनमध्ये उपलब्ध करवून साध्य करता येऊ शकते. हे दस्तऐवज इंग्रजी भाषा तसेच प्रादेशिक भाषेत दोन्ही ठिकाणी प्रकाशित केले पाहिजेत जेणेकरून मतदारांना निवडणुकीपूर्वी या दस्तऐवजांचे विश्लेषण करण्याचा पुरेसा वेळ मिळावा म्हणजे माहितीपूर्ण मतदानाची सुनिश्चिती होईल. मतदानाचा टक्का वाढवण्यासाठी व मतदारांमध्ये जास्तीत जास्त जागरूकता आणण्यासाठी मतदार जागृती कार्यक्रम राबवावा. शिवाय ई–मतदान अत्यावश्यक आहे कारण हे प्रक्रियेला सोपं करते आणि आपले मत सबमिट करण्यासाठी लागणारा वेळ कमी करते जे पुढेही लोकांना सहभागी होण्यास परिवर्तित करू शकेल. शिवाय शाईच्या जागी फिंगरप्रिंट स्कॅनिंग किंवा आयरीस स्कॅनिंगचा वापर केला पाहिजे कारण ही मतदारांची ओळख पटविण्यासाठी अधिक प्रभावी पद्धत आहे. सर्व उमेदवार, पक्ष आणि मित्रपक्षांसाठी जाहीरनामा प्रकाशित करणे अनिवार्य केले पाहिजे. निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यासंबंधी सर्व विषयांवर निर्णय घेईल अशी निवडणूक लोकपालची संस्था तयार करावी. जाहीर करण्यात आलेल्या घोषणापत्रातील अभिवचनांच्या अंमलबजावणीच्या बाबतीतही ही संस्था थेट राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) कार्यालयात तक्रार करु शकते.

सर्व स्पर्धकांना समान संधी देऊन सर्व उमेदवारांसाठी समान व्यासपीठ तयार करण्याबाबत असलेल्या सुधारणांवर राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) कार्यालय तात्काळ अंमलबजावणी करू शकेल. ग्रामपंचायत निवडणुकीत विजयी झाल्यानंतर विजेत्यांना नगरपरिषदेतील नगरसेवक म्हणून निवडलेल्या विजेत्यांना दिले जाते त्याप्रमाणे लवकरच ओळखपत्र, विजयाचे प्रमाणपत्र इ. दिले पाहिजे. मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांकरिता राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) निवडणूक आचारसंहिता अंमलबजावणी, अर्ज दाखल करणे आणि नामांकने काढणे, छाननी, उमेदवारांची अंतिम यादी इत्यादींसाठी निवडणूक तारखांना सूचित करणे ह्यांसाठी सक्षम आहे. मतमोजणीसाठी आणि मतदाराची फसवणूक रोखण्यासाठी टोटलायझरचा वापर व्हावा.

लोकप्रतिनिधी कायदा (आरपीए) मध्ये आवश्यक दुरुस्त्या करण्यासाठी निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील शीर्ष ३० शिफारसी

भारत एक प्रजासत्ताक राष्ट्र आहे. पण सद्यकालीन राजकीय पक्षांची कार्यपद्धती भ्रष्टाचाराने डागाळलेली आहे जी लोकशाही संस्थेच्या प्रयत्नांना पराभूत करते. लोकशाहीची गुणवत्ता उंचावण्यासाठी लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ मध्ये विविध घटनात्मक दुरुस्त्या करणे गरजेचे आहे ज्यामुळे केवळ राजकीय पक्षात काय चालत त्यातच सुधारणा होणार नाहीत तर दीर्घकालीन पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढेल. वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी, केंद्रीय कायद्यामध्ये आवश्यक असणाऱ्या अनेक सुधारणा आहेत. या भागात आम्ही सुधारित अशा ३० दुरुस्त्यांबद्दल चर्चा करीत आहोत.

अध्याय दतखखखख अंतर्गत भारत सरकार विधि आयोगाने प्रस्तावित सुधारणांचा २५५ वा अहवाल तयार केला आहे. या भागातील प्रस्तावित केलेल्या दुरुस्त्यांमध्ये लोकसभेच्या निवडणुका आणि विधीमंडळांच्या निवडणुकीसाठी केवळ राजकीय पक्षांमधील उमेदवारांनाच (फक्त अप्रत्यक्षपणे स्वतंत्र उमेदवारांना बंदी) निवडणूक लढविण्यासंदर्भात चर्चा करण्यात आली आहे. राजकीय फायद्यासाठी हिंसा सोडून देणे आणि धर्म, भाषा, जाती, इत्यादीच्या आधारावर भेदभाव टाळणे, सर्व राजकीय पक्षांनी लेखापरीक्षित लेख आणि देणगी अहवाल सादर करणे तेही सार्वजनिक डोमेनमध्ये भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ)द्वारे त्याच्या वेबसाइटद्वारे, निर्मितीबाबत तरतुदी करणे, पक्षांतर्गत निवडणुकीत मतदानाची प्रक्रिया, उमेदवारांची निवडणूक इत्यादीसाठी १ पेक्षा जास्त जागांवर निवडणूक लढविण्यास प्रतिबंध करणे, सरकारी प्रायोजित जाहिरातींवर मर्यादा घालणे, फास्ट ट्रॅक कोर्ट स्थापन करणे व निवडणूक निर्णायक प्रकरणे निकाली काढणे, निवडणुकीसंबंधी न्यायप्रविष्ट प्रकरणांची तसेच उच्च न्यायालयात प्रविष्ट असलेल्या प्रकरणांची संकेतस्थळांवर माहिती देणे, प्रत्यक्ष निवडणुकीपूर्वीच्या ४८ तासांमध्ये सार्वजनिक सभांबरोबरच छापील व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातील निवडणुकीच्या जाहिराती तसेच प्रचारांवर प्रतिबंध घालणे, मतदानातील जनमत चाचण्यांचे निष्कर्ष घोषित करण्यावर निर्बंध आणणे, ज्या मतदानात निवडणुका प्रसारित करणाऱ्या प्रकाशकांवर कठोर केल्या जाणाऱ्या तरतुदी केल्या जाणे ज्यानुसार बातम्या देण्यासाठी पैसे देतात किंवा बातमीसाठी पैसे मिळत आहेत अशांना ५ लाख रुपये आणि दोन वर्षांपर्यंत कारावास आणि पेड न्यूजवर कठोर निर्बंध घालून तीन वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा आणि २५ लाख रुपयांपर्यंत दंड ठोठावणे इत्यादी गोष्टींचा ह्या चर्चेमध्ये समावेश आहे.

इतर सुधारणा विविध स्त्रोतांकडून संकलित केल्या आहेत (विधि आयोगाचा निवडणुक बंदीवरील २४४ वा अहवाल, विधि आयोगाच्या १७० व्या अहवालासह) तसेच या क्षेत्रातील इतर तज्ज्ञांच्या मतानुसार संकलित केल्या आहेत. या श्रेणीअंतर्गत सुचविलेल्या सुधारणांमुळे राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे आणि त्यांची नोंदणी रद्द करणे याविषयी निवडणूक आयोगाला जास्त अधिकार मिळणे, अपात्रतेच्या संदर्भात आवश्यक दुरुस्ती म्हणजे न्यायालयाने निश्चित केलेल्या आरोपांनुसार पात्रता रद्द करणे, गंभीर गुन्ह्यासाठी दोषी / निर्वाचित लोकप्रतिनिधींना स्थायी अपात्रता संदर्भात आरपी अधिनियम, मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या नियुक्तीसाठी बहु–पक्षीय प्रणाली अंमलात करणे, निवडणुकीत राजकीय पक्षांच्या खर्चावर मर्यादा लागू करणे, निवडणूक जिंकण्याकरिता अधिकृत मतांपैकी ५०% + १ मतांची आवश्यकता, नकाराधिकार (नोटा) प्रभावीपणे अंमलात आणणे, फर्स्ट पास्ट द पोस्ट (एफपीटीपी) यंत्रणा सर्वसाधारण प्रतिनिधित्वाच्या यंत्रणेशी जोडणे, निवडणूक प्रचारखर्चाचा ताळेबंद दाखल करण्यासाठीचा कालावधी कमी करणे, पत्र २६ मध्ये आवश्यक दुरुस्ती करून त्यात गेल्या निवडणुकीत निवडणूक खर्चाचा समावेश करणे, निवडणुका गमावणाऱ्या उमेदवारांविरोधात निवडणूक याचिका सादर करणे, निवडणूक गैरव्यवहारांमध्ये समाविष्ट असलेल्या लोकांविरुद्ध कठोर दंडात्मक कायद्यांमधील संबंधित कायद्यांमध्ये आवश्यक संशोधन करणे, उमेदवाराच्या निवडणुकीत जास्त पैसे वापरण्याविरोधात कायदा करणे, उमेदवारांच्या निवडणूक प्रचार मोहिमेचा वाव वाढवणे, निवडणूक आयुक्तांचे निवृत्त झाल्यानंतर इतर कार्यालयांच्या वापरावर निर्बंध घालणे, उमेदवारांचे गुणात्मक सुधारणा आणि खोटे शपथपत्र दाखल करण्याच्या आधारावर मतदारयादीतील पात्रतेसंबंधी शिफारस करणे आणि राजकारण व लोकसभा निवडणुकीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या इतर सर्वोच्च संवैधानिक सुधारणा आहेत.

राजकीय कायद्यांतील सुधारणांची आवश्यकता असलेल्या निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील शीर्ष १३ शिफारसी

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) लगेच अंमलबजावणी करू शकते अशा सर्वोच्च अधिसूचनांसह आणि केंद्रीय लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ मध्ये आवश्यक असलेल्या महत्त्वाच्या संवैधानिक दुरुस्त्यांमध्ये या १३ महत्त्वाच्या शिफारसींची आवश्यकता आहे ज्यांची या भागामध्ये चर्चा करण्यात आली आहे.

राज्य कायद्यामध्ये आवश्यक असलेली पहिली आणि सर्वात मोठी दुरुस्ती म्हणजे अस्तित्वात असलेल्या ५ राज्य

कायद्यांचे लोकसंख्येच्या लोकप्रतिनिधी कायद्याच्या १९५१ च्या धर्तीवर एकत्रीकरण आणि सर्व स्थानिक स्वराज्य आणि सर्व कनिष्ठ / वरिष्ठ विभाग, विधानसभा आणि विधानपरिषदेची निवडणुकींचे नियमन करू शकणारा एक समान राज्य कायदा बनवणे. दुसरे म्हणजे, राज्य सरकारने राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला न्यायालयीन अधिकार प्रदान केले पाहिजेत जेणेकरून ते मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका घेण्याच्या त्यांच्या संवैधानिक कर्तव्याला न्याय देऊ शकतील, कारण सध्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) चे अधिकार अतिशय मर्यादित आहेत तसेच निधीसंदर्भात आणि मनुष्यबळाच्या आवश्यकतेनुसार स्वातंत्र्य उपभोगू शकत नाही. या व्यतिरिक्त, स्थानिक संस्थांमध्ये 'नगरपालिका नगरसेवक किंवा इतर निवडून आलेले प्रतिनिधींच्या पात्रतेसाठी पात्रतेअंतर्गत नवीन कलम घालून उमेदवारांच्या गुणवत्तेचा दर्जा सुधारण्याबाबत सुचवले जातात.

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या कर्मचाऱ्यांसाठी निवडणुकीचे आचरण आणि व्यवस्थापन सुधारण्याकरिता सुसज्ज असणे देखील महत्त्वाचे आहे. कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणातून पार पडावे लागते जेणेकरून ते निवडणुकीची कर्तव्ये व्यवस्थित कशी पार पाडायची यावर मार्गदर्शन करतात. निवडणुकीपूर्वी काम पूर्ण करण्यासाठी अधिक मनुष्यबळ तैनात करून नामनिर्देशन पत्र / शपथपत्रांच्या आणि इतर निवडणूक दस्तऐवजांच्या छाननी आणि विश्लेषणासाठी लागणारा वेळ कमी केला पाहिजे. त्यांच्या जबाबदाऱ्या प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी त्यांना प्रत्येक बाबतीत वित्त विभागाकडून मंजुरी न घेता आवश्यक तेथे निधीचा वापर करण्याची लवचिकता देण्यात यावी.

राजकीय पक्षामध्ये अंतर्गत पक्षीय लोकशाही सुरू करणे आवश्यक आहे जेथे सर्व पक्षाच्या सर्व निवडणुकीसाठी गुप्त मतपत्रिका देणे अनिवार्य आहे, शक्यतो सर्व पक्षांतर्गत निवडणुका राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) अधिकारक्षेत्राच्या कक्षेत आणाव्यात. पूर्वी चर्चा केल्याप्रमाणे राजकीय पक्षांची आर्थिक पारदर्शकता सुधारणे महत्त्वाचे आहे. योग्य परिक्षणासाठी आयकर भरणा प्रपत्र आणि इतर कागदपत्रे सार्वजनिक पातळीवर खुली करावी.

पुढे आणखी सुधारणा करत राहण्यासाठी राजकीय पक्षांच्या कामांवर देखरेख करणे महत्वाचे आहे जिथे नगरसेवक आणि इतर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी गेल्या वर्षी जे काही केले आहे तसेच ते येत्या वर्षी काय करणार आहेत त्याचा वार्षिक अहवाल दरवर्षी सादर करणे आवश्यक आहे. वर्षाची ही माहिती राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या संकेतस्थळावर किंवा संबंधित स्थानिक संस्थेच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून दिली पाहिजे जेणेकरून लोक ती पाहू शकतील. अखेरीस, राजकीय पक्षांदरम्यानची दुसरी चिंता म्हणजे त्यांना मिळणारे वेतन आणि फायदे. ही मुख्य समस्या आहे कारण पक्षांनी त्यांचे स्वतःचे फायदे निश्चित केले आहेत ज्यामुळे हितसंबंधांचा एक संघर्ष उभा राहतो. त्याऐवजी हे निर्णय घेण्यासाठी एक स्वतंत्र संस्था किंवा आयोग निवडावा.

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) साठी इतर शिफारशींमध्ये न्यायालयीन आणि फौजदारी सुधारणांची अंमलबजावणी करणे समाविष्ट आहे. न्यायिक सुधारणांमध्ये राजकारण्यांविरोधात गुन्हेगारी खटला चालवण्यासाठी अतिरिक्त न्यायमूर्तींची नियुक्ती करणे आणि निवडणुकीचा निकाल जलदगतीने लावणे यांचा समावेश आहे. फौजदारी सुधारणांच्या संदर्भात तयार करण्यात आलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांवर, भारत सरकारने प्रकाश सिंग आणि इतर वि. भारतीय केद्र शासन प्रकरणातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाची अंमलबजावणी करावी. हे सुद्धा पाहणे आहे की, पोलीस ज्यांच्या हाताखाली काम करतात त्या सत्तेवर असलेल्या पक्ष किंवा राज्य सरकारद्वारा प्रतिस्पर्धी राजकारण्यांविरोधात खोटी प्रकरणे नोंदवली जाणार नाहीत.

नवीन नियम आणि शिफारसी

सध्या स्थानिक स्वराज्य निवडणुकीसाठीचे नियम राज्य सरकारद्वारे तयार केले जातात जे राज्य निवडणूक आयोगाच्या सूचनांवर अपरिहार्यपणे विचार करीत नाहीत. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ची प्राथमिक भूमिका निवडणुकीची

साफसफाई आणि निरीक्षण करणे असल्याने ते नियम बनवण्याचे अधिकार मिळाल्यास त्यांची जबाबदारी अधिक कार्यक्षमतेने अंमलात आणू शकतात. राज्य शासनाशी सल्लामसलत केल्यानंतर ही चौकट कार्यान्वित करावी. एकदा राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला निवडणूक नियमांमध्ये बदल करण्याचा अधिकार मिळाला, की तेव्हा निवडणुकीच्या प्रक्रियेत सुद्धा काही बदल केले पाहिजेत. पहिल्यांदा निवडणुकीच्या काळात मतदान एजंटांची यादी सर्वश्रुत करणे आवश्यक आहे. निवडणूक काळात निवडलेल्या अधिकारी आणि गैर सरकारी निरीक्षकांच्या मिश्रणाचे पर्यवेक्षक म्हणून समाजातील नागरी प्रतिनिधींचा समावेश असणे आवश्यक आहे. उमेदवाराचा पॅन घोषित करण्यासाठी उमेदवारांनी दाखल केलेल्या शपथपत्रांच्या विद्यमान स्वरुपातील बदलांचा त्यांच्या व्यवहारांवर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि व्यवहार अधिक लक्षपूर्वक पहाण्यासाठी देखील समाविष्ट केले पाहिजे. अधिक वित्तीय माहिती जसे की आयटी परतावा, कर दंड, मालमत्ता, उत्पन्न आणि उत्पन्नाचे स्त्रोत वगैरे गोष्टी समाविष्ट कराव्यात. याव्यतिरिक्त, निवडणुकीसाठी उभे राहणारे उमेदवार निवडणुकीपूर्वी ६ महिने अगोदर घोषित करावेत जेथे त्यांना शपथपत्र सादर करणे, अपेक्षित आणि निवडणुकीसाठी खर्च होणारी अंदाजे रक्कम घोषित करणे आवश्यक असेल.

निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील शीर्ष २० शिफारसी ज्यावर राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) तत्काळ अंमलबजावणी करू शकेल

१. ३१ मार्च २००९ रोजीच्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) अधिसूचनेद्वारे राजकीय पक्षांच्या नोंदणीत नोंदणी रद्द करण्यासाठी दिलेल्या तरतुदींची व्याप्ती वाढवणे, (२ सप्टेंबर २०० ९ च्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) अधिसूचनानुसार पुढील दुरुस्ती) –

हे लक्षात येते, की स्थानिक संस्थांचे कायदे राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे तसेच ती रद्द करणे यावर व्यवस्थितपणे प्रकाश टाकतात. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) आपल्या भाग २ अंतर्गत कलम ३ च्या उपकलम (७) नुसार म्हणजेच राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या ३१ मार्च २००९ च्या आदेशानुसार राजकीय पक्षांची नोंदणी, संविधानाच्या कलम २४३ के व २४३ झेड ए यांनी दिलेला अधिकार ह्यांनुसार राजकीय पक्षांना पक्षांतर्गत निवडणुका घेण्याबाबत राजकीय पक्षांना सांगू शकते. भाग २ अंतर्गत कलम ३ च्या उपकलम (७) नुसार म्हणजेच राजकीय पक्षांची नोंदणी, दिनांक ३१ मार्च २००९ च्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) आदेशावरून असे नमूद केले आहे की, 'आयोग संघ किंवा संस्था किंवा राजकीय पक्ष यांच्याकडून ते आवश्यक वाटतील अशा इतर तपशीलांची मागणी करू शकतील'. उपरोक्त आदेशाच्या भाग खख अंतर्गत कलम ३ च्या उपकलम १० (बी) मध्ये स्थानिक संस्था निवडणुकीसाठी पक्ष व पक्षाच्या उत्पन्नाचा वास्तविक अहवाल स्वतंत्रपणे ठेवण्याबाबतचा उल्लेख आहे. या खंडाचे स्पष्टपणे म्हणणे आहे, की पक्षांनी पक्षाच्या सर्वसाधारण निवडणुकीत केलेल्या खर्चाच्या तपशीलांचा आणि इतर स्थानिक निकालांच्या निवडणुकीत पक्षाद्वारे निश्चित करण्यात आलेल्या विशिष्ट उमेदवारांच्या निवडणुकीचा प्रचार करण्यासाठी उमेदवाराद्वारे केलेल्या खर्चाचा तपशील दर्शविला जातो.

उपरोक्त चर्चेनुसार राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) त्यांच्या कार्यक्षेत्रामध्ये विस्तार करू शकते आणि खालील प्रकरणांमध्ये नोंदणी रद्द करण्याची प्रक्रिया सुरू करू शकते –

i. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या यंत्रणेच्या देखरेखीखाली ज्या पक्षांनी लोकशाही पद्धतीने पक्षांतर्गत निवडणूक पार पाडण्यास असमर्थता व्यक्त केली आहे कारण हाच भविष्यातील निष्पक्ष व मुक्त निवडणुकीचा पाया आहे.

ii. ज्या पक्षात अंतर्गत लोकशाहीचे नियम पाळले जात नाहीत जसे सर्वपक्षीय पदाधिकाऱ्यांची निवडणूक ५ वर्षांत

नियमितपणे आयोजित करणे, गुप्त मतप्रणालीची धोरणे स्वीकारणे, पक्षाच्या तिकिटाच्या वितरणासाठी पारदर्शी प्रक्रिया करणे किंवा नोंदणीकृत पक्षाच्या सदस्यांच्या मतदानाद्वारे उमेदवारांची निवड प्रक्रिया इ.

iii. लोकसभा निवडणुकीसाठी निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवाराची शपथपत्र आणि त्यांचे नामांकन तपशील प्रमाणित न करणारे पक्ष

iv. गंभीर गुन्हेगारी प्रकरणं आणि / किंवा जेथे सक्षम न्यायालयांत गुन्हा सिद्ध झाला आहे व उमेदवारांच्या विरोधात आरोप निश्चित केले आहेत अशांना अपवाद ठरवून तिकीट देणारे पक्ष

v. ज्या पक्षाचे पदाधिकारी त्यांच्यातील नोंदणीकृत सदस्यांबद्दलच्या द्वेषाने भारलेले नाहीत. त्यापैकी बहुतेक लोक भविष्यात निवडणूक लढतील आणि मग स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे निवडून आलेले प्रतिनिधी होतील. अशाप्रकारे सर्व नोंदणीकृत सदस्यांना त्यांचे व्यवसाय हितसंबंध, कंपन्यांमध्ये भागीदारी, इत्यादी उघड करणे अनिवार्य असणे आवश्यक आहे आणि हे सार्वजनिकरित्या उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

vi. जे पक्ष निवडणुका घोषित झाल्यानंतर ते नोंदणीकृत जाहीरनामा राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) कडे सादर करणार नाहीत

vii. ज्या पक्षांनी त्यांचे खाते सादर केले नाही, त्यांची देखरेख केली नाही किंवा त्रयस्थ पक्षाकरवी ऑडिट केले नाही

viii. ज्या पक्षांनी देणगी अहवाल सादर केले आहेत किंवा राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला अशा अज्ञात देणगीबाबत अंधारात ठेवले आहे

ix. शपथपत्रात / उमेदवाराच्या नामनिर्देशनात दिलेल्या माहितीमध्ये खोटी किंवा दिशाभूल करणारी सापडल्यास, अगदी निवडणुकीनंतरच्या पडताळणी प्रक्रियेत देखील

x. पक्षाचे उमेदवार निवडणूक लढविणारे पदाधिकारी निवडणूक वारंवार नित्य, धर्मा, वंश, जाती, भाषा इत्यादींचा गैरवापर करण्यास दोषी आढळतात.

xi. सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व पक्षांनी उत्पन्न आणि खर्चाचा ताळेबंद, लेखापरीक्षण अहवाल, देणगी अहवाल इ.अधिकृतपणे पक्षीय संकेतस्थळावर अपलोड न केल्यास

xii. जर पक्षाच्या निवडून आलेल्या उमेदवाराचा वार्षिक कामगिरी अहवाल राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या कार्यालयात सादर केलेला नसेल

xiii. ज्या पक्षांना निवडणुकीत कमीत कमी % जागा जिंकता येत नाहीत

२. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने त्यांची सध्याची राजकीय पक्षनोंदणी प्रक्रिया बदलून एउख पद्धतीची प्रक्रिया राबवणे आणि उमेदवाराच्या पारदर्शक निवड प्रक्रियेसंबंधी दिशानिर्देशांकडे स्थापित करणे आवश्यक आहे –

सध्या मान्यताप्राप्त राजकीय पक्ष राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) मध्ये नोंदणीकृत राजकीय पक्षांच्या ऑर्डर २००९ मध्ये दिलेल्या तरतुदींनुसार, ३१ मार्च २००९ रोजीच्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) अधिसूचनेद्वारे (राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) अधिसूचनानुसार २ सप्टेंबर २००९ तारखेच्या थोडक्यात सुधारित उपकलम (६) मध्ये) ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणुकीसाठी निवडणूक लढवण्यास इच्छुक असलेल्या राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे तसेच नोंदणी रद्द करण्याची स्पष्ट तरतूद आहे त्यानुसार नोंदीकृत आहेत. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) राजकीय पक्षाच्या नोंदणीचे स्वरूप एउख स्वरूपानुसार बदलणे आवश्यक आहे कारण हे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) स्वरूपापेक्षा अधिक व्यापक आहे आणि त्यात पदावर कार्यरत असलेल्यांच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीबद्दल विचारण्यासारखे सर्व महत्त्वाचे विभाग समाविष्ट आहेत.

लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ च्या कलम २९ ए अंतर्गत राजकीय पक्षांच्या नोंदणीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि अर्जाचे स्वरूप नुसार भारतीय निवडणूक आयोगाने राजकीय पक्षांची नोंदणी करण्यासाठी काही अटी घातल्या आहेत. राजकीय पक्ष म्हणून भारतातील नागरिकांच्या कोणत्याही वैयक्तिक संघटनेची किंवा संघाची नोंदणी करण्याच्या हेतूसाठी, संघटना किंवा संस्था यांना भारताच्या निवडणूक आयोगाकडे अर्ज (पुरवणी – १ मधील प्रारूप) तयार करणे आवश्यक आहे ज्यानुसार संपूर्ण माहिती आवश्यक असेल. लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ च्या कलम २९ ए च्या कलम (४) आणि राजकिय पक्षांच्या नोंदणी (अतिरिक्त तपशील भरणे) आदेश १९९२ च्या खाली आवश्यक अतिरिक्त तपशील. एखाद्या राजकीय पक्षाचे पदाधिकाऱ्यां गुन्हेगारी पार्श्वभूमीशी संबंधित दोन वेगवेगळ्या प्रकारची माहिती उघड करणे आवश्यक आहे:

- अर्जदाराच्या पक्षातील मुख्य पदाधिकाऱ्यांकडून त्यांच्या सद्यकालीन गुन्हेगारी कृत्यांविषयी माहिती दर्शविणारे शपथपत्र सादर केले पाहिजे
- त्यांच्या गुन्हेगारी कृत्याविषयी माहिती दाखवणाऱ्या पक्षाच्या मुख्य पदाधिकाऱ्यांनी शपथपत्र दाखल केले आहे काय? होय / नाही

म्हणूनच त्याच प्रकारे आणि एससीसीच्या संबंधित अधिकारांवर आधारित संविधानाच्या कलम २४३ के प्रमाणे आणि अनुच्छेद २४३ झेड ए, राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) प्रादेशिक पक्षांकरिता समान अर्जाचा पत्र लागू करु शकते. इतर सूचना पुढीलप्रमाणे आहेत –

a. राजकीय पक्षांना थेट / इश्यू निर्देश देणे ज्यायोगे कोणाविरुद्ध उमेदवार उभे करता येणार नाहीत; अ) आरोप निश्चित केले गेले आहेत ब) बलात्कार, हत्या, दरोडा इ. गंभीर गुन्हे सिद्ध झाले आहेत.

b. हे देखील ज्ञात तथ्य आहे, की निवडणुकीसाठी इच्छुक उमेदवारांना तिकीट वाटप करताना राजकीय पक्षांच्या अध्यक्ष, उपराष्ट्रपती, सरचिटणीस इत्यादी पदाधिकाऱ्यांचे मत सगळ्यात महत्त्वाचे असते. ते पक्षातील मुख्य निर्णय घेणारे असतात. भारताच्या निवडणूक आयोग फक्त नोंदणी करतानाच कार्यालयीन पदाधिकाऱ्यांच्या गुन्हेगारी कृत्यांसंबंधी माहिती विचारतात. त्यामुळे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने प्रत्येक राजकीय पक्षाला दरवर्षी आपल्या पदाधिकाऱ्यांच्या गुन्हेगारी कृत्यांची माहिती भरण्यासाठी विचारले जावे. ही माहिती जनतेस उपलब्ध करून दिली पाहिजे आणि निवडणुकीदरम्यान प्रत्येक मतदान केंद्राबाहेर प्रदर्शित केली पाहिजे.

c. राजकीय पक्षांमध्ये उमेदवारांच्या निवडीसाठी सुसंगत प्रक्रिया नाही. निवडणूक लढविण्याच्या योग्यतेच्या कारणास्तव त्या एकमेव आधारावर निवडणुकीसाठी उमेदवारांना तिकिटे दिली जातात. ऐतिहासिकदृष्ट्या असे दिसून आले आहे, की दंडशक्ती आणि अर्थशक्तीच विजयाचे समीकरण पूर्ण करते. त्यामुळे गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले उमेदवार शांतपणे लोकसभा आणि राज्य विधानसभा निवडणुकीत दाखल करू शकतात कारण राजकीय पक्ष अशा उमेदवारांना तिकीट देण्यास अजिबात संकोच करीत नाहीत. गुन्हेगारी–अर्थ–राजकारणामुळे राजकीय पक्षांच्या कामकाजात सावधपणे कायदेशीर समीक्षण करणे आणि पक्षाच्या अंतर्गत बाबींचे नियमन करणे आवश्यक असते. निवडणूक चिन्ह (आरक्षण आणि वाटप) आदेश, १९६८ नुसार, आदेशाचे परिच्छेद १३ अन्वये एका राजकीय पक्षाने तयार केलेल्या उमेदवाराच्या रूपात उमेदवाराचा विचार करण्याकरता अटींचे पालन करण्याची शिफारस करते. आदेशाच्या परिच्छेद १३ मध्ये दिलेल्या तरतुदींनुसार प्रत्येक राजकीय पक्षाच्या अध्यक्ष / सरचिटणीस इत्यादी पदाधिकारी यांनी उमेदवाराला तिकीट देण्याकरिता पत्र ए आणि बी भरून देणे आवश्यक आहे. म्हणूनच, राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने अनुच्छेद १३ अंतर्गत पक्षांना तसेच पदाधिकाऱ्यांना त्यांच्या दायित्वाची आठवण करुन देणारा पत्रव्यवहार / अधिसूचना जारी करणे / पत्र जारी करणे आवश्यक आहे आणि स्पष्टपणे सांगितले, की अशा उमेदवारांना उमेदवार देण्यासाठी क्षेत्रीय पक्ष व त्यांचे पदाधिकारी जबाबदार असतील.

d. राजकीय पक्षांनी प्रमाणित केलेल्या उमेदवारांच्या प्रतिज्ञापत्रांची माहिती: कारण राजकीय पक्षांकडून उमेदवारांना कोणत्याही सामाजिक चर्चेशिवाय त्यांच्या प्राथमिक सदस्यांच्या सहभागाशिवाय तिकिटे दिली जातात. त्यांच्या शपथपत्रात सादर केलेली माहिती राजकीय पक्षांनी प्रमाणित केली पाहिजे. या सर्व पक्षांना फक्त हे उमेदवार त्यांचे तिकीट मिळण्यासाठी पुरेसे सक्षम आहेत एवढेच समजते. जर उमेदवाराने दिलेली माहिती चुकीची आढळली तर राजकीय पक्षालाही जबाबदार धरले पाहिजे

e. प्रत्येक राजकीय पक्षाला त्यांच्या कार्यालय पदाधिकाऱ्यांच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीवर दरवर्षी माहिती दाखल करणे आणि अशा नोंदी सार्वजनिक पातळीवर उपलब्ध करणे अनिवार्य असेल ज्यामध्ये निल नोंदी सुद्धा समाविष्ट असतील.

f. विशेष किंवा फास्ट ट्रॅक न्यायालये स्थापन करणे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्व मतदारसंघांशी संबंधित खटल्यांचे जलदगतीकरण करणे – राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) संबंधित प्रकरणांना जलद गतीने चालविण्याकरिता विशेष निवडणूक निर्णायक (न्यायाधिकरण) किंवा फास्ट ट्रॅक न्यायालये स्थापन करण्यासाठी प्राधिकृत करू शकतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी संबंधित निवडणूक याचिकासह सर्व प्रकारच्या निवडणूक विषयक बाबी, महानगरपालिका नगरसेवक / अन्य निर्वाचित प्रतिनिधी / उमेदवार यांच्या विरोधात सर्व प्रलंबित प्रकरणं जलदगतीने पाळायच्या आणि एक विशिष्ट वेळेत (शक्यतो एक वर्ष) निकाली काढण्यात याव्या. जर ही प्रकरण उच्च न्यायालयात गेली तर त्यांना या न्यायालयांमध्ये उच्च प्राधान्य देण्यात आले पाहिजे. या फास्ट ट्रॅक न्यायालयाकडे खुली आणि पारदर्शी सुनावणी आणि कायद्याचे संरक्षण असावे. धमकीचे कोणतेही पुरावे अपराधाचा पुरावा म्हणून घेण्यात यावा.

g. कोणत्याही राजकीय पक्षाने जाणूनबुजून दूषित पार्श्वभूमी असलेला उमेदवार उभा केल्यास त्याची नोंदणी रद्द करून तसे जाहीर केले जावे.

३. माहिती अधिकार अधिनियम २००५ च्या कलम ४ अन्वये सु–मोटो प्रकटीकरण, भारत सरकारच्या ऑफिस मेमोरेंडम दिनांक १५ एप्रिल, २०१३ (ह्याची प्रत सर्व राज्यांच्या मुख्य सचिवांना पाठविण्यात आली आहे) नुसार पारदर्शकता वाढवण्यासाठी –

- कार्मिक आणि प्रशिक्षण विभाग, कार्मिक, लोक शिकायत आणि पेंशन मंत्रालय, आरटीआय अ‍ॅक्ट २००५ च्या कलम ४ (१) (बी), द्वारे लागू जीओआय कार्यालयीन ज्ञापन दिनांक १५ एप्रिल २०१३ च्या अनुसार, जी माहिती सार्वजनिक स्वरूपात उघड करावी त्याबद्दल मार्गदर्शन केलं आहे. कलम ४ (२) आणि कलम ४ (३) ही माहिती प्रसारित करण्याच्या पद्धतीबद्दल आहेत. सार्वजनिक प्राधिकरणांचे कार्य अधिक पारदर्शी बनविण्यासाठी आणि वैयक्तिक आरटीआय अर्ज दाखल करण्याची गरज कमी करण्यासाठी सावधपणे सार्वजनिक डोमेनमधील मोठ्या प्रमाणात माहिती सार्वजनिक करणे हे कलम ४ नुसार स्वतंत्र उद्दिष्ट आहे. या दिशानिर्देशांनुसार सक्रीय प्रकटीकरणात मोठ्या प्रमाणातील माहितीचे अंकीकरण करणे आवश्यक आहे. सर्व निवडणूक संबंधित कागदपत्रे डिजीटल करुन भविष्यातील संदर्भासाठी वापरली जाण्यासाठी स्थायी अभिलेख (१ वर्षानंतर प्रत्यक्ष प्रती नष्ट होऊ शकतात) म्हणून संरक्षित केलेली असावीत. म्हणूनच, सर्व निवडणुक संबंधित माहितीसह राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) सर्व निवडणुक संबंधित कागदपत्रे सार्वजनिक स्तरावर खुली करू शकते उदा. –
  - राजकीय पक्ष व त्यांचे पदाधिकारी (राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय किंवा प्रादेशिक पक्ष) यांनी भरलेले नोंदणी पत्र.
  - उमेदवाराची शपथपत्रे आणि नामनिर्देशन पत्रे,
  - उमेदवार आणि राजकीय पक्षांचे निवडणूक खर्चाचे विवरण,

- राजकीय पक्षांचे आयकर विवरणपत्र आणि ऑडिटर अहवाल
- योगदान अहवाल आणि उत्पन्न / खर्च स्टेटमेन्ट,
- संकेतस्थळाच्या माध्यमातून सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सत्र / समितीची कार्यवाही / सभा आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील इत्यादिंची माहिती इत्यादींची नोंद करणे (थेट प्रसारण अत्यंत महाग असू शकते)

४. आर्थिक गैरव्यवहार कमी करण्यासाठी आणि पारदर्शकता वाढविण्यासाठी उचलता येऊ शकणारी पावले –

वार्षिक उत्पन्न कर परतावा भरणे आणि सर्व नोंदणीकृत मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांकडून राज्य निवडणूक आयोग (रा. नि.आ) कार्यालयाशी लेखापरीक्षकाचे अहवाल सादर करणे, ३१ मार्च २०० ९ च्या राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) आदेशानुसार अनिवार्य केले गेले आहे, तरी खालील मुद्द्यांचा सुद्धा अंतर्भाव केला जावा:

a) नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षकाने उद्देशासाठी ठेवलेल्या अशा अकाउंटन्टच्या एका पॅनेलमधून पात्र आणि प्राधान्यकृत चार्टर्ड अकाउंटन्टद्वारे वार्षिक लेखांचे व्यवस्थापन आणि नोंदवण्याची सूचना.

b) आरपीएच्या कलम २ ९बी मध्ये दिलेल्या निविदित स्त्रोतांपासून राजकीय पक्षांनी कोणताही निधी मिळवला नाही हे सुनिश्चित करण्यासाठी व्यक्ती, कंपन्या, राजकीय पक्षांना देणग्या देणाऱ्यांकडे निर्देश.

c) नोंदणीकृत राजकीय पक्षांना दिलेली आयकर सवलत रद्द करण्याचे दिशानिर्देश जे त्यांच्या वार्षिक खाती सादर करण्यामध्ये डिफॉल्ट आहेत.

d) जर राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला आढळून आले, तर पडताळणी केल्यावर, खाते उघडलेले स्टेटमेंट चुकीचे आहे की नाही याबद्दल माहिती मिळाल्यावर ते राजकीय पक्षावर अशा प्रकारचे दंड लावू शकतात की ते कायद्यांतर्गत गुन्हेगारी खटल्याची सुरूवात करण्यायोग्य असतील.

e) कुठल्याही राजकीय पक्षाने रोख रकमेत देणगी स्वीकारू नये म्हणून निर्देश दिले जातील.

f) राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) बरोबर खर्चाचे विवरण देण्यास अपयशी ठरलेल्या अपरिचित पक्षांची मान्यता काढून घेतली जाईल.

g) जिल्हा निवडणूक अधिकारी यांनी सार्वजनिक संकेतस्थळवर, त्यांच्या संकेतस्थळावर किंवा फाईलमध्ये भरलेली निर्धारित फी, कलम ७८ अंतर्गत प्रत्येक उमेदवाराने सादर केलेला खर्च / योगदान अहवाल हे सार्वजनिक संदर्भासाठी जतन करून ठेवावे.

h) सर्व निर्वाचित लोकप्रतिनिधींना वार्षिक आयकर परतावा भरणे आणि राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) कार्यालयात लेखापरीक्षण अहवाल जमा करणे अनिवार्य केले पाहिजे. ह्याचे उल्लंघन केल्यास किंवा खोटी माहिती दिल्यास जबरदस्त दंड आकारणी करणे व कायद्यांतर्गत फौजदारी खटल्यास सुरूवात करणे आवश्यक आहे.

i) उमेदवाराकडून निवडणूक खर्चाच्या निवेदनास सार्वजनिक तपासणीसाठी दाखल केल्यावर राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) किंवा संबंधित स्थानिक संस्थेच्या वेबसाइटवर उपलब्ध करुन देण्यात यावा.

j) निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवाराचे, त्यांच्या पती / पत्नी आणि आश्रित लोकांचे उत्पन्नाचे स्त्रोत सार्वजनिक क्षेत्रातील असावेत.

k) प्रत्येक स्पर्धक उमेदवारासाठी छाया नोंदणी (शॅडो रजिस्ट्रेशन) करून बाह्य निरीक्षकांद्वारे प्रचार मोहिमेच्या खर्चाचा मागोवा ठेवणे आवश्यक आहे.

l) निवडणूक स्पर्धकांनी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने तयार केलेल्या ट्रू व्होटर ॲपद्वारे ऑनलाइन लोकसभा निवडणूक खर्चाच्या निवेदनांची माहिती दिलेल्या कालावधीत ऑनलाइन उपलब्ध करून द्यावी.

m) काही प्रसंगी भारताच्या निवडणूक आयोगाने मतदानाच्या काही दिवस आधी निश्चित रकमेपेक्षा अधिक रक्कम भरण्यास प्रतिबंध करणारी मार्गदर्शक तत्त्वे लागू केली आहेत. पडताळणीसाठी अशा व्यक्तीला ताब्यात घेता येईल आणि अशी रोख जप्त केली जाईल. असे आदेश नियुक्त निवडणूक अधिकारी आणि कार्यकारी दंडाधिकारी यांना स्वत: देता येतील. अशा प्रकरणांमध्ये स्थानिक पोलिसांच्या वापरासाठी केंद्रीय अर्धसैनिक बलांचा वापर श्रेयस्कर आहे.

५. उमेदवाराच्या शपथपत्रातील घोषणांची पडताळणी करण्यासाठी स्थायी यंत्रणेची स्थापना करणे, नामनिर्देशनाच्या पत्रचा छाननी कालावधी ३ दिवसांनी वाढविणे आणि निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या बेहिशेबी मालमत्तांची चौकशी करणे –

i. निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारांनी विशेषतः गुन्हेगारी आणि वित्तीय तपशिलाद्वारे सादर केलेल्या घोषणांची पडताळणी करण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने अधिकृत यंत्रणा बनवावी. फौजदारी गुन्हे, मालमत्ता, देणी इत्यादीच्या उमेदवाराच्या शपथपत्रात दिलेली माहिती एका स्वतंत्र मध्यवर्ती संस्थेने ठराविक काळात पडताळली पाहिजे. प्राधान्याने अशा पडताळणी सर्व अंतिम स्पर्धक उमेदवारासाठी केली पाहिजे परंतु संसाधनांच्या तुटवड्याखातर किमान विजेत्यांसाठी करणे आवश्यक आहे. गंभीर विसंगती आढळल्यास कठोर कारवाई करण्याची तरतूद करावी.

ii. उपरोक्त स्वतंत्र केंद्रीय प्राधिकरणाने प्रतिज्ञापत्रांमध्ये सादर केलेले गुन्हेगारी आणि आर्थिक पार्श्वभूमीचे तपशील तपासावे ज्यामध्ये आयकर विभाग, पोलीस विभाग, विक्री कर विभाग, सीएसओ, इत्यादी अधिकारी असावेत. त्यांनी त्यांचे सत्यापन अहवाल वेळेत सादर करावे.

iii. नामनिर्देशन अर्ज / प्रतिज्ञापत्रांची छाननी करण्यासाठी, प्रचंड मनुष्यबळाची नियुक्ती – त्यांच्या प्रशिक्षण आणि वेतनासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदी केल्या जाव्यात. तसेच, छाननीचे दिवस फक्त १ दिवसाच्या ऐवजी ३ दिवसांपर्यंत वाढवावे कारण आज गुन्हेगारी, आर्थिक व इतर माहितीची छाननी करण्यासाठी वेळ लागतो.

iv. स्थानिक निकालांच्या सर्व उमेदवारांच्या प्रांतात किंवा निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या तसेच राज्याच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभागी होणाऱ्या राजकारणातील पदाधिकारी यांच्या मालमत्तेत बेहिशोबी वाढीची तपासणी व चौकशी व्हावी यासाठी यंत्रणा तयार करावी.

६. उमेदवाराद्वारे सादर केलेल्या खोट्या शपथपत्रांच्या बाबतीत राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) कडे असलेले कायदेशीर पर्याय –

उमेदवाराने रिटर्निंग ऑफिसरला नामनिर्देशन पत्र वितरीत करण्याच्या वेळी, त्यांनी निश्चित केलेल्या पद्धतीचे शपथपत्र दिले पाहिजे. त्यानंतर त्यातील माहिती अधिकाऱ्यांनी सादर केल्यानंतर लवकरात लवकर मतदारसंघांशी संबंधित मतदारांच्या माहितीसाठी त्यांच्या कार्यालयात ठराविक स्थानावर प्रतिज्ञापत्राची प्रत लाऊन उपरोक्त माहिती प्रदर्शित करावी.

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) उमेदवारला न्यायालयात ड्रॅग करू शकते आणि विशेषत: आयपीसीच्या कलम १८१ अंतर्गत चुकीची माहिती दाखल करण्यासाठी जोरदार दंड लावू शकते.

कोणत्याही खोट्या माहितीचे वितरण म्हणजे आयपीसीच्या कलम १७७ आणि १८१ अन्वये तसेच लोकप्रतिनिधी कायद्याच्या कलम १२५ नुसार दंडात्मक गुन्हा आहे. भारतीय दंड संहितेच्या कलम १७७ अन्वये दंड सहा महिन्यांपर्यंत किंवा एक हजार रुपयांपर्यंत किंवा दोन्ही इथपर्यंत वाढविता येऊ शकेल. तथापि, भारतीय दंड संहितेतील कलम १८१

नुसार सार्वजनिक सेवकाला शपथ किंवा प्रतिज्ञापत्रावर खोटे विधान सादर करण्याकरिता आणखी एक अतिशय सशक्त तरतूद केली जाते. ती म्हणजे त्याला तीन वर्षापर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा आणि दंड. तसेच आरपीएच्या कलम १२५ ए नुसार ६ महिन्यापर्यंत किंवा खोटी माहिती सादर करण्यासाठी दोन्ही दंड आकारला आहे.

आयपीसीच्या कलम १८१ व आरपीए कायद्याच्या कलम १२५ ए अन्वये रु. १,००० /– (जास्तीत जास्त) दंड वगळता दंड या शब्दासाठी भारतीय रुपयांमध्ये रक्कम निश्चित करण्याबाबत कायदा उदासीन आहे हे अजिबात योग्य नाही. आयपीसीच्या कलम १७७ अन्वये); त्यामुळे, या मर्यादेचा फायदा घेत राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) रु. ५,००,००० / – (पाच लाख रूपये) फक्त दंड म्हणून निर्धारित करू शकेल.

RO कशी मदत करू शकतात?

i. या संदर्भात एक व्यक्ती रिटर्निंग ऑफिसरशी संपर्क करु शकते. आरपीएच्या कलम ३६ अंतर्गत रिटर्निंग ऑफिसरकडून होणारी पडताळणी हे उमेदवारांच्या प्रतिज्ञापत्रांमध्ये / नामनिर्देशन पत्रकात सापडलेल्या कोणत्याही प्रकारची विसंगती अडवणारे पहिले आणि सर्वात महत्त्वाचे पाऊल आहे. आरपीएच्या कलम ३६ नामनिर्देशन पत्रांच्या छाननीसाठी रिटर्निंग ऑफिसरला अधिकार देते. कोणत्याही नामनिर्देशनावर घ्यायच्या सगळ्या हरकती ते ठरवतात. आरपीएच्या कलम ३६ (२) नुसार रिटर्निंग ऑफिसर घटनेच्या कलम १०२ आणि १९१ अन्वये कोणत्याही अपात्रतेच्या कारणास्तव झालेल्या कोणत्याही चौकशीच्या आधारावर पात्रता रद्द करू शकतो. तो उमेदवाराने पाळावयाच्या अटींचे पालन न केल्यावर त्यांचे नामनिर्देशन रद्द करू शकतो. परंतु एडीआरच्या २००२ आणि २००३ च्या सर्वोच्च न्यायालयीन निर्णय (२००३) ४ एससीसी ३९९ नुसार अपात्रतेबद्दल बोलायचे झाल्यास निवडणूक आयोगाकडे कोणत्याही चुकीच्या माहितीसाठी उमेदवारांना अपात्र ठरविण्याचे अधिकार नाहीत.

ii. एखादी व्यक्ती आरओच्या कलम १९५ नुसार सीआरपीसीकडे संपर्क साधू शकते. (सरकारी नोकरदारांच्या कायदेशीर अधिकारांच्या अवमानाबद्दल, सार्वजनिक न्यायाच्या गुन्ह्याबद्दल आणि पुराव्यामध्ये दिलेल्या कागदपत्रांशी संबंधित गुन्ह्यांबद्दल) सरकारी अधिकाऱ्याकडे कलमांतर्गत दंडास पात्र असलेल्या कोणत्याही गुन्ह्यासाठी न्यायालयाकडे लेखी तक्रार लिहून देऊ शकते जे १७२ ते १८८ अंतर्गत दंडनीय आहे.

७. निवडणूक खर्च दाखल करण्यासाठी लागणारा वेळ कमी करणे –

सध्या उमेदवार ३० दिवसांच्या आत निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद दाखल करू शकतो ज्यामुळे निवडणुकीसंबंधी असलेले खटले दाखल करण्यासाठी दिलेला वेळ १५ दिवसांपर्यंत कमी करते. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद सादर करण्यासाठीची मुदत २० दिवसांपर्यंत कमी करण्यासाठी आदेश देऊ शकते जेणेकरून निवडणुकीसंबंधी याचिका दाखल करण्याची मुदत १५ दिवसांपासून २५ दिवसांपर्यं वाढवता येईल.

८. निवडणूकीत पक्ष आणि उमेदवारांनी आदर्श आचारसंहिता काटेकोरपणे पाळली आहे हे सुनिश्चित करणे आणि राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) द्वारे त्याच्या व्याप्तीची मर्यादा वाढवणे –

i. मुक्त व निःपक्ष निवडणुकीत मतमोजणीसाठी आचारसंहिता काटेकोरपणे अंमला आणली गेली पाहिजे. ज्या पक्षांनी आचारसंहितेचे (एमसीसी) पालन केले नाही त्यांना निवडणूक लढविण्यास प्रतिबंध व्हावा. प्रत्यक्ष निवडणुकीपूर्वीच्या ४८ तासांदरम्यान छापील प्रचार माध्यमांसह घरोघर होणाऱ्या निवडणूक प्रचार मोहिमेवर बंदी घालून एमसीसीची व्याप्ती वाढवावी.

ii. निवडणूक नियमांच्या उल्लंघनांवर लक्ष ठेऊन त्याची नोंद ठेवली जावी. असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स

(एडीआर) आणि वेब्रोसॉफ्ट टेक्नोलॉजीजने तयार केलेल्या ॲड्रॉइड ॲप्लिकेशन्स ॲण्ड इलेक्शन वॉच रिपोर्टर (ईडब्ल्यूआर) आणि सिटिजन ऑन पॅट्रोल (सीओपी) च्या वापराला या कामी प्रोस्ताहन दिले जाऊ शकते आणि नागरिकांना त्यांच्याकडून निवडणुकीतील नियमांच्या उल्लंघनांची बातमी कळविण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाऊ शकते. आचारसंहितांच्या उल्लंघनावर देखरेखीच्या कामी असलेल्या प्रभारी अधिकाऱ्यांना या २ ॲप्सचे सर्वंकष प्रशिक्षण दिले जाऊ शकते.

iii. काही ठोस उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सीओपी ॲपचे प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली जावी आणि विद्यमान कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढविण्याकरिता (प्रत्यक्ष प्रशिक्षणासह) काही समर्पित विशेष मनुष्यबळाची भरती करणे आवश्यक आहे ज्यामुळे तक्रारी प्रभावीपणे हाताळता येतील.

iv. निवडणूक निरीक्षकांचे तपशील उदाहरणार्थ नाव, फोन नंबर, इमेल आयडी इ. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या संकेतस्थळवर आधीच टाकून ठेवले पाहिजे.

९. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) चे संकेतस्थळ www.mahasec.maharashtra.gov.in **अद्ययावत करणे आणि महाराष्ट्रातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रवक्त्यांसाठी उपयुक्त संकेतस्थळ तयार करणे अनिवार्य करणे –**

राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ची संकेतस्थळ् .ाrहरीशल.ाrहरीरीहींीर.र्सीं.ळप अद्ययावत करणे आणि वापरकर्त्यास अनुकूल बनविणे आवश्यक आहे. ज्यांनी आजपर्यंत संकेतस्थळं तयार केलेली नाहीत त्या प्रत्येक स्थानिक संस्था (ग्रामपंचायतींपासून महानगरपालिकापर्यंत) वापरकर्त्यांच्या दृष्टीने सोयीस्कर संकेतस्थळ तयार करणे आवश्यक आहे.. सर्व विद्यमान महापालिका संकेतस्थळं आणि इतर स्थानिक स्वराज्य संकेतस्थळं मुख्य राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) संकेतस्थळाशी जोडणे आवश्यक आहे ज्यामुळे लोकांना सहजपणे तिथपर्यंत पोहोचता येईल आणि माहितीची सत्यता पडताळता येईल.

१०. नामनिर्देशन पत्र / शपथपत्र (पत्र २६) दाखल करण्याकरिता भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ) प्रारूपांचा स्वीकार करणे आणि नवीन बदल करणे.

भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ) प्रारूपाप्रमाणे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने सध्याच्या नामांकन पत्र / शपथपत्र बदलले पाहिजे जे व्यापक आहे आणि त्यात काही नवीन बदल समाविष्ट आहेत –

- उमेदवाराकडून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा घोषणापत्र, त्यांचे पती / पत्नी आणि त्यांचे आश्रित – त्यांच्या उत्पन्नाच्या घोषणेसह, उमेदवारांनी ७ एप्रिल २०१७ च्या दुरुस्तीनुसार, नामनिर्देशनादरम्यान, त्यांची स्वतःचे, पतीचे तसेच त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या इतरांच्या उत्पन्नाचे स्रोत जाहीर करणे आवश्यक आहे. अलीकडील भारत नियमन अधिसूचनेद्वारे पत्र २६ मध्ये बदल केलेले आहेत.
- पत्र २६ मध्ये पुढील दुरुस्ती करून एक विभाग समाविष्ट केला जावा ज्यामध्ये उमेदवाराने मागील निवडणुकीत आपले निवडणूक खर्चाचे विवरण सादर केले होते वा नाही हे नमूद केलेले असेल.

११. निवडणुकीच्या कामावर असलेल्या अधिकाऱ्यांचे कठोर प्रशिक्षण आणि सक्षमीकरण–

i. अधिकारी (आरओ, पीओ, इतर कर्मचारी) यांच्यासाठी निवडणूक कर्तव्ये वितरित करण्यासाठी व्यापक प्रशिक्षण विभाग (पुस्तिक आणि दृक्–श्राव्य) तयार केला पाहिजे. आरओसाठी असलेल्या भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ) हँडबुकसाठी खालील लिंक पहा:

http://eci.nic.in/ecišmain/ElectoralLaws/HandBooks/RO%20H-NDBOOKš24022014.pdf

ii. डीईओसाठी असलेल्या भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ) हँडबुकसाठी खालील लिंक पहा:
http://eci.nic.in/ecišmain/ElectoralLaws/Hand- Books/Checklist%20for%20DEO-2014.pdf

iii. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) राज्यातील २०,००० + आरओशी निगडीत असल्याने अनेकदा ते COP किंवा True Voter ॲप्लिकेशन्ससारख्या नवीन नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाची ओळख करून घेण्यास सक्षम नाहीत आणि त्यांच्याकडे अनेक शंका आहेत ज्यांचे समाधान होत नाही. म्हणून प्रत्यक्ष प्रशिक्षणासाठी प्रयत्न केले जावे आणि अभ्यास दौरे आयोजित केले जावेत (आवश्यक असल्यास).

iv. व्यापक व्यावहारिक प्रशिक्षणाव्यतिरिक्त, निवडणूक विषयक बाबींबाबत काही ठराविक निर्णय स्वतः घेण्याकरता निवडणूक अधिकाऱ्यांना प्रत्यक्ष सक्षम केले जावे.

१२. मतदारयाद्यांचा दर्जा सुधारणे–

मागील निवडणुकीचा अनुभव असा आहे की सीईओने तयार केलेल्या मतदार यादीमध्ये गंभीर विसंगती आढळल्या आहेत कारण त्या व्यवस्थित आणि पद्धतशीर तयार केलेल्या नाहीत. म्हणूनच एससीएमने सक्षम मतदारयादी तयार करण्यासाठी प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे ज्यात मतदानाच्या अधिकाराचा वापर करण्यासाठी पात्र असलेला एकही मतदार सोडला गेलेला नसेल.

i. दर्जेदार आणि योग्य मतदार याद्या तयार करण्याचे आणि ओळखपत्र तयार करण्याचे काम बाहेरच्या संस्थेला दिले जाणे आवश्यक आहे ज्याचे अधिकार अनुच्छेद २४३ के (१) आणि २४३ झेड.ए. नुसार प्रातिनिधिक असतील.

ii. निवड अवैध किंवा चूक झाल्यास राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने प्रत्येक निवडणुकीपूर्वी सविस्तरपणे मतदार याद्यांची तपासणी करावी. मतदारसंघाच्या किंवा त्या निवडणुकीच्या मर्यादेपर्यंत मतदार याद्यांमधील विशेष फेरबदल करण्याची विनंती केली जावी. निवडणुकीपूर्वीच नव्हे तर मतदार याद्या सतत अद्ययावत केल्या जात आहेत याची देखील खात्री करुन घेतली पाहिजे.

iii. मतदार याद्या तयार करताना पुनरुक्तीचे श्रम वाचवण्याकरिता आणि जास्तीत जास्त अचूक काम होण्याकरिता राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) व भारत निवडणूक आयोग (भा.नि.आ) यंत्रणेतील समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करणे महत्वपूर्ण आहे. संसदीय, राज्य विधानसभा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत वापरल्या जाणाऱ्या सामाईक मतदारयाद्यांमुळे प्रचंड आर्थिक बचत होईल.

iv. मतदार नोंदणीच्या वैधतेची खात्री हाऊसिंग सोसायटीच्या व्यवस्थापकीय समित्यांनी केली आहे. नागरिकांकरवी होणारी अशी छाननी अधिक उपयुक्त आणि प्रभावी असल्याचे सिद्ध होऊ शकते.

v. मतदार ओळखपत्र हाताने वितरीत करण्याऐवजी पोस्टद्वारे आवश्यक पत्त्यावर पाठवावी.

vi. महिला आणि ज्येष्ठ नागरिकांच्या फायद्यासाठी घरोघर जाऊन मतदारांच्या नूतनीकरणाची पुनर्रचना त्वरित ताबडतोब करण्यात यायला हवी.

१३. गंभीर नसलेल्या उमेदवारांना प्रतिबंध करण्यासाठी आवश्यक असलेली उपाययोजना करणे –

i. सर्वप्रथम निवडणुकीत नामनिर्देशन अर्ज मागे घेता येणार नाहीत. परंतु जर हे शक्य नसेल तर उमेदवारी मागे घेणाऱ्या व्यक्तींवर सबळ कारण नसल्यास भारी दंड लागू करण्यासाठी तरतुदी केल्या गेल्या पाहिजेत. त्याने निवडणुकीदरम्यान होणारी खोटी नामांकने आणि घोडेबाजारावर चाप बसेल.

ii. पैसे काढण्याची परवानगी दिली जाऊ नये. केवळ अनामत रकमेची जप्ती करावी. सगळ्या प्रकारच्या निवडणुकांसाठी

सर्व उमेदवारांना अनामत रक्कम कमीतकमी १ लाख केली जावी (ग्रामपंचायत वगळून जिथे २५००० रुपये घेतले जावे) जेणेकरून नंतर इतर उमेदवारांशी सौदेबाजी करणाऱ्यांना आळा बसेल. अनामत रक्कम फक्त विजेत्यांनाच परत केली जावी, हरणाऱ्यांनाही नव्हे. ह्यातून दीर्घकालीन वाटचालीत चांगला फायदा होईल.

iii. निवडणूक प्रक्रियेतील अस्सल आणि गंभीर उमेदवारांच्या प्रवेशाची सुनिश्चिती करण्यासाठी स्वतंत्र उमेदवारांसहित सर्व उमेदवारांसाठी संख्या १० पर्यंत मर्यादित ठेवावी. तसेच मान्यता देण्याआधी जबाबदार उमेदवार पडताळून पाहण्यासाठी यंत्रणा तयार करावी.

iv. जर एखाद्या उमेदवाराला कोणत्याही कारणास्तव अपात्र ठरविले किंवा एकाच वेळी दोन मतदारसंघांमधून विजय मिळाला असेल किंवा राजीनामा द्यावा लागत असेल किंवा प्रतिनिधित्वावर निर्बंध येत असतील तर त्याला / तिला जबरदस्त दंड लावला जावा. शिवाय निवडणूक घेण्यासाठी होणारा खर्च पण वसूल केला जावा. हा राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) साठी निधी वाढवण्याचा एक स्थायी मार्ग असावा.

१४. निवडणुकीचा गैरवापर टाळण्याचे उपाय –

i. निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद दाखल करण्यास असमर्थ असलेल्या उमेदवाराविरूद्ध कारवाई करण्यासाठी नियमांची सखोल व्यावहारिक अंमलबजावणी आवश्यक आहे. जे विजेते निवडणूक निकालांपासून ३० दिवसांच्या आत निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद सादर करण्यास अपयशी ठरतील त्यांना अपात्र ठरवले पाहिजे. तसेच या नियमाचे पालन न करणाऱ्या उमेदवारांवर भविष्यातील सगळ्या निवडणुकांसाठी बहिष्कार टाकला पाहिजे.

ii. निवडणूक गैरव्यवहारांमध्ये गुंतलेल्या लोकांविरुद्ध सक्तीचे दंड लावावे. जर उमेदवार किंवा पक्ष यांच्या चुकीमुळे निवडणूक रद्द करावी लागली किंवा नवीन निवडणूक घ्यावी लागली तर त्याचा खर्च थकबाकीदारांकडून वसूल केला पाहिजे आणि आवश्यक असल्यास राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने त्यांच्या मालमत्ता जप्त करण्याची प्रक्रिया सुरू करून त्यांना तुरुंगात पाठवले पाहिजे.

iii. कलम १६ अन्वये अपील दाखल करण्याची तरतूद असलेले महाराष्ट्र परिषदेचे कायदे प्रसिद्ध होणे आवश्यक आहे.

iv. निवडणुकीत फायद्यासाठी धर्मांचा दुरुपयोग करणाऱ्या उमेदवाराला वगळले गेले पाहिजे.

v. भ्रष्टाचाराच्या पार्श्वभूमीवर मतदान रद्द करणे किंवा पुनर्निवडणूक घेणे –

वेळोवेळी, विशेषत: गेल्या काही वर्षांत, निवडणुकीत मतदानाच्या 'निर्णय घेण्यावर' परिणाम घडविण्यामध्ये पैशाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. निवडणूक काळात उमेदवार आणि त्यांच्या एजंटांकडून रोख, मद्य, भेटवस्तू इत्यादी मोठ्या प्रमाणावर जप्त केल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

काही प्रकरणांमध्ये उमेदवारांनी आणि राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांनी मतदारांना लाच देण्याची उदाहरणे मोठ्या प्रमाणात सापडल्यावर आयोगाने त्याच्या अधिकारांचा पूर्ण वापर करून निवडणूक प्रक्रिया रद्द करण्याचे संकेत दिले. एखाद्या मतदारसंघात मतदारांनाच लाचलुचपत देण्याची घटना झाल्यास योग्य ती कारवाई करण्यास आयोगाने विशिष्ट तरतूद केली पाहिजे. जर आयोगाच्या मते निवडणुकीची प्रक्रिया रद्दबातल होण्याची शक्यता असेल तर ती सुद्धा केली पाहिजे.

vi. वेब आधारित तक्रार प्रणाली चांगली असली तरी ती चांगल्या स्वरुपात कार्यरत नाही. तक्रारींचे निराकरण करण्याचे तंत्र तयार करणे आवश्यक आहे जेणेकरून तक्रारींचे योग्य निराकरण न झाल्यास ती वेगळ्या पातळीवर नोंदली गेली पाहिजे.

vii. ४ अंकी डायल इन कोडसह टोल फ्री हेल्पलाइन (एउख च्या १९५० प्रमाणे) राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने द्यावी जेणेकरून मतदार आचारसंहितेच्या उल्लंघनाच्या प्रकरणाची तक्रार करु शकतील.

viii. मुक्त आणि निष्पक्ष मतदानाकरिता असलेले काही कमी खर्चिक पर्याय म्हणजे मतदार जागरूकता, गुन्ह्याची

मतदानाच्या प्रक्रियेदरम्यान आणि/किंवा नंतर तातडीने शिक्षा तसेच योग्य अधिकारांनी सुसज्ज निरीक्षकांची उपस्थिती. निवडणूक निकालांचा तपास करण्याचा अधिकार असल्यास राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) अधिक अधिकारपूर्ण आणि सक्षम होऊ शकते.

ix. २००४ च्या एसएलपी (सिव्हिल) नं. ६६७९ मध्ये माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाच्या निर्देशनासहित भारताच्या निवडणूक आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये असलेल्या प्रक्रियेचा अवलंब केल्याने पेड न्यूज किंवा राजकीय जाहिरातींवर प्रतिबंध केला जाऊ शकतो.

x. जनमत चाचणणी आणि एक्झिट पोलवर बंदी घालण्यात यावी.

xi. मतदारांची ओळख पटण्यासाठी बोटांवरील अकाली शाई वापरण्याऐवजी फिंगर प्रिंट स्कॅनिंग किंवा आयरीस स्कॅनिंगचा उपयोग एक पद्धत म्हणून केला जावा. ही एक अधिक प्रभावी आणि पूरक पुरावा पद्धत आहे. जर मतदाराने एकापेक्षा जास्त वेळा मत दिले असेल तर अलार्म लावला जाऊ शकतो आणि गुन्हेगारांना अटक किंवा दंड होऊ शकतो.

xii. बिनविरोध झालेल्या निवडणुका एका योग्य यंत्रणेद्वारे नियंत्रित केल्या पाहिजेत आणि कोणत्याही गुन्हेगारी धार्माने / लाच किंवा अन्य निवडणूक गैरव्यवहार झाल्यास त्याची तपासणी करावी. दोषी सिद्ध केल्यास दोषींना आजीवन प्रतिबंध करणे आवश्यक आहे.

१५. वैध उमेदवारांची खात्री करणे –

i. महाराष्ट्र नगरपरिषदेच्या अधिनियमाच्या कलम १५ आणि १६ नुसार नमूद केलेले कलमांचे उल्लंघन केल्याबद्दल निवडणूक अधिकारी यांनी नामनिर्देशन पत्रांची छाननी केली पाहिजे.

ii. स्थानिक निवडणुकीत (शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही) निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवाराच्या स्वत:च्या शपथ घेतलेल्या प्रतिज्ञापत्रांची प्रत राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) संकेतस्थळावर २४ तासांच्या आत (ईसीआय आधीच्या) उपलब्ध झाली पाहिजे.

iii. कोर्टाच्या निर्णयाची घोषणा करणाऱ्या उमेदवारांचे अर्ज निवडणूक अधिकाऱ्यांकडून नाकारण्यात यावे. महाराष्ट्र नगरपरिषद कायदा (१६)

iv. अर्ज मागे घेणाऱ्या उमेदवाराचे शपथपत्र राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) वेबसाइट्सवरच राहणे आवश्यक आहे.

v. बोगस मतदानास रोखण्यासाठी फोटोग्राफिक रेकॉर्डवर आधारित मतदारांची योग्य ओळख करणे आवश्यक आहे.

vi. नामनिर्देशन भरण्यापूर्वी उमेदवारांनी जास्तीत जास्त प्रमाणित प्रामाणिक प्राधिकार्त्यांना प्रमाणपत्रे सादर करण्यासाठी, राखीव जागा श्रेणीअंतर्गत अर्ज दाखल करण्याची इच्छा असलेल्या उमेदवारांना हे अनिवार्य केले पाहिजे. याप्रमाणे, त्यांना जात वैधता प्रमाणपत्र मिळविण्याच्या प्रक्रियेची सुरवात करणे आवश्यक आहे.

१६. मतदार जागरुकता –

i. **ज्या गटांना वगळण्यात आले आहे आणि त्यांना लक्ष्य बनविण्याची आवश्यकता आहे?**

- अंतर्गत पातळीवर विस्थापित व्यक्ती / स्थलांतरित / संरक्षण आणि निमलष्करी कर्मचारी: मतदानासाठी आपल्या मतदारसंघात जाणे अशक्य असणारे विस्थापित लोक आहेत आणि पोस्टल मतपत्रिकेसारखे सध्याचे पर्याय पुरेसे नाहीत. काही प्रमाणात केंद्रीय मतदान यंत्रणेची गरज आहे ज्यामुळे मतदारांना आपल्या मतदारसंघातील

उमेदवाराला देशभरात कुठेही आणि स्थानिक भाषांमध्ये तसेच अनिवासी भारतीयांच्या बाबतीत जगभरातून कुठूनही मत देऊ शकता येईल.

- तृतीय लिंग/आर्थिक आणि सामाजिक कमकुवत वर्ग/वृद्ध व्यक्ती: मतदारांना मतदान केंद्रांवर आणण्यासाठी विविध उपक्रम केले जातात परंतु हे उपाय पुरेसे नाहीत. मोठ्या प्रमाणावर विशिष्ट मोहिमा सुरु करण्याची गरज आहे
- **महिलांसाठी :** ज्या भागात जिथे स्वतःच्या निर्णयासाठी महिलांचे पुरेसे सक्षमीकरण झालेले नाही त्यांच्यासाठी विशिष्ट आणि लक्ष्यित मोहीम आवश्यक आहे. त्यांच्या कुटुंबातील पुरुष सदस्यांना नियमितपणे प्रशिक्षित करणे आणि त्यांना सल्ला देणे देखील आवश्यक आहे.
- **ग्रामीण भागातील युवक :** निवडणुकीत स्वारस्य घेण्याकरिता आणि योग्य उमेदवारांना मत देण्यासाठी ग्रामीण युवकांना देखील प्रोत्साहन हवे.

ii. **निवडणूकीमध्ये प्रवेश आणि सहभाग वाढविण्यासाठी ज्या गटांना बाहेर ठेवण्यात आले आहे त्या उपरोक्त फोकस गट आणि नवीन गटांपर्यंत पोचण्यासाठी काय धोरणे आहेत?**

- ऑनलाईन मतदान सुरु करा
- वॉट्सप आणि इतर इंटरनेट-आधारित संदेशवाहक ज्यात मतदार जागरूकता संदेश, चित्रे आणि व्हिडिओ पुरविण्यासाठी वापरल्या जाऊ शकतात
- प्रश्न आणि उत्तर, सर्वेक्षण इत्यादीसह सामाजिक मीडिया मोहिम इ. आणि संपूर्ण वर्षभर चालू ठेवावी, फक्त निवडणुकीच्या काळातच नव्हे.
- राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) एमने विकसित केलेल्या ट्रू व्होटर ॲप्लिकेशनची प्रभावी अंमलबजावणी निश्चित करावी
- पात्र होण्याआधीच युवकांना लक्ष्य करा शालेय अभ्यासक्रमात मतदार जागृती समाविष्ट करा आणि बोर्ड प्रमाणपत्रांसह त्यांचे मतदाता नोंदणी कार्ड प्रदान करा.
- इतर अनेक पाश्चात्य देशांप्रमाणे स्थानिक किंवा राष्ट्रीय माध्यमाच्या मदतीने उमेदवारांची खुली चर्चा सुरू करणे आवश्यक आहे. यामुळे निवडणुकीत चांगले लोकप्रतिनिधी निर्माण होईल आणि लोकसभा निवडणुकीमधील लोकांचा रस वाढेल.
- राजकीय पक्षांनी आपले जाहीरनामे आधीपासूनच घोषित करणे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने अनिवार्य देखील केले पाहिजे जेणेकरून लोक याबद्दल चर्चा करु शकतील आणि ह्या चर्चा त्यांना मतदानासंदर्भात माहिती देण्यास प्रोत्साहन देईल.

iii. **मतदारांची जागरूकता आणि सहभाग बळकट करण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग संबंधित उड्जी, मतप्रणाली, शैक्षणिक संस्था, युवक / विद्यार्थी स्वयंसेवक नेटवर्क आणि इतर औपचारिक आणि अनौपचारिक गटांपर्यंत पोहोचू शकतो का?**

- सीएसओंशी सातत्याने संवाद साधणे, संस्था आणि स्वयंसेवकांचे सक्षम जाळे उभारणे, निवडणूक सुधारणांसाठी कार्यरत असणे, वर्षभर मतदाराभिमुख जागरूकता कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणे हे एक मोठे पाऊल आहे.
- सीएसओ किंवा बाहेरील एजन्सीजच्या माध्यमातून अहवाल कार्ड्स तयार करण्याच्या आणि निवडून आलेल्या

लोकप्रतिनिधींच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करणे आणि स्थानिक संस्थाना ह्याचे पैसे आकारणे.

- अशा प्रकारच्या बहुतेक संस्था आपल्या वैयक्तिक क्षमतेने काम करत आहेत. त्यामुळे त्यांच्याशी दीर्घकालीन संबंध कामकाजासाठी खूप प्रभावी आहेत.
- यापैकी बहुतेक सीएसओ फारच कमी बजेटवर चालतात. त्यांच्या उपक्रमांना प्रायोजित केल्यास त्यांना अशा आणखी काही उपक्रमांच्या आयोजनास प्रोत्साहन मिळेल.
- मतदारांच्या जागरूकतेसाठी स्वतःचे साहित्य तयार करण्याऐवजी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) एम त्यांच्या भागीदारांच्या क्रिएटिव्ह आणि अन्य ऑडिओ/व्हिडियो सामग्रीचा वापर करू शकतो.
- मतदार जागरूकता/नोंदणी वगैरेंच्या ऍपची स्पर्धा आयोजित करणे.
- राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ओळख असलेल्या भागातील सीएसओ गट तयार करू शकते आणि मतदारांविषयी माहिती देण्यासाठी त्यांच्यामार्फत काम करू शकते.
- राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) मध्ये निवडणूक निरीक्षक म्हणून सीएसओ प्रतिनिधींना आपल्या अधिकाऱ्यांसोबत समाविष्ट करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील मतदान एजंटांची यादी समाविष्ट करणे आवश्यक आहे

iv. **राज्यस्तरीय निवडणूक आयोगाद्वारे स्थानिक पातळीवर अंगीकारली जाऊ शकणारी प्रभावी कार्यप्रणाली / समाजाला प्रक्रियाभिमुख करण्याचे अभिनव उपाय काय आहेत?**

- समाजात मतदानास प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थानिक लोककलाकारांकडून गाणी आणि व्हिडिओ तयार करून घेतले जाऊ शकते.
- थीम मेळे/कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित करणे
- स्थानिक मुद्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि मतदारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सामुदायिक रेडिओ स्टेशन.
- जागरुकतेसाठी उमेदवार, समुदाय नेते, पंचायत इत्यादींसह बैठकांचे आयोजन.
- मतदारांची जाणीव विस्तारण्यासाठी जागृती पत्रके आणि स्थानिक भाषांमधील किमान शब्दांचा वापर आणि अधिक चित्रे असलेली भित्तीपत्रके.
- स्थानीय लोकांशी त्यांच्या मुद्यांवर चर्चा करून व्हिडिओ तयार करणे आणि ते व्हिडिओ नियमितपणे प्रदर्शित करणे.
- नैतिक मतदानाकरिता उमेदवाराची माहिती देण्यासाठी तसेच प्रोत्साहन देण्यासाठी एसएमएस आणि यूएसएसडी कॅम्पेन.
- NOT- बद्दल मतदारांना सूचित करणे.

v. **मतदारांच्या संख्येत वाढ करण्याचे उपाय –**

- मतदानाचा टक्का वाढवण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने (ECI च्या ङतएएझ च्या तळाशी) व्यापक मतदारांची जागरुकता मोहिम घ्यावी, ज्यामध्ये सिनेकलाकार आणि स्थानिक कार्यकर्ते पण असतील.
- मतदाता जागरुकता कार्यक्रमांनी मतदाराला माहितीपूर्वक निर्णय घेण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे जेणेकरून मतदानासाठी कोणाला मत द्यावे हे ठरविण्यापूर्वी त्यांनी निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवारांच्या प्रतिज्ञापत्राकडे पहावे.
- स्थलांतरित कामगार आणि विद्यार्थ्यांनादेखील समाविष्ट करण्यासाठी टपाल मतपत्रिका प्रणालीची व्याप्ती वाढवावी.
- पोलीस, बीएमसी कर्मचारी इत्यादींसारख्या सरकारी कर्मचाऱ्यांना निवडणूक नियमांनुसार मतदानापासून वंचित ठेवण्यात येते. त्यांना काम करण्याच्या अगोदर मतदान करण्यास किंवा मतदान केंद्रावर किंवा जवळच्या कामासाठी

त्यांना परवानगी देण्याची तरतूद करणे आवश्यक आहे.

१७. मतदारांनी माहितीपूर्ण निवड करावी ह्याची सुनिश्चिती करणे–

I. प्रत्येक उमेदवाराची माहिती राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने भावी मतदारांना इंग्रजी भाषेमध्ये आणि जिल्ह्याच्या प्रादेशिक भाषेत पुरविली पाहिजे जेणेकरुन त्यांना माहितीपूर्ण मतदान करता येईल.

II. सिविल सोसायटी संघटना (सीएसओ) यांना माहिती सोपी करुन ती प्रसारित करण्यासाठी उमेदवारांच्या अंतिम यादीच्या घोषणेची आणि मतदानाच्या तारखेची घोषणा वेळेत करण्यात यावी.

III. शपथपत्र सादर करणे – ऑटो रसीद निर्मिती यंत्रणेद्वारे प्राप्त केलेल्या उमेदवारांच्या माहितीसाठी ईफॉर्म तयार करा. उमेदवार एसएमएस किंवा मेलद्वारे फॉर्म सबमिशन पावती दर्शविण्याची फी देऊ शकतो

IV. उमेदवाराच्या माहितीचा दैनिक खुलासा – स्वतः आणि कार्यालय / पीए, गुन्हेगारी रेकॉर्डस्, मालमत्तेचे नाव, वय, संपर्काचा तपशील, होमोजिनायझ्ड स्प्रेडशीटद्वारे इंटरनेटद्वारे.

V. सर्व उमेदवार, पक्ष आणि मित्रपक्षांसाठी जाहीरनामा प्रकाशित करणे अनिवार्य केले पाहिजे

VI. निवडणूक लोकपालची रचना – निवडणूक जाहीरनाम्याची संस्था तयार करणे आवश्यक आहे जे निवडणूक जाहीरनाम्यांसंबंधित सर्व बाबींवर निर्णय घेतील, उदा. उमेदवार/पक्ष/युती सादर केलेला जाहीरनामा वास्तविक, योग्य आणि/किंवा वेळेवर कार्यान्वित करण्यायोग्य आहे का? जाहीर करण्यात आलेल्या घोषणापत्राच्या आश्वासनांच्या अंमलबजावणीच्या बाबतीत थेट राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) एम कार्यालयाकडे अहवाल देणारी ही संस्था मतदारांवर उपाय शोधू शकते.

१८. निवडणुका गमावणाऱ्या उमेदवारांविरोधात निवडणूक याचिका दाखल करणे

निवडणुका गमावणाऱ्या उमेदवारांच्या विरोधात निवडणुकीसाठी किंवा अन्य कायद्यांची कोणतीही तरतूद नाही. अशा प्रकारे ह्या त्रुटीचा लाभ घेणाऱ्यांविरोधात राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) एम आरपीए कायदा १९५१ च्या कलम १२३ नुसार सार्वजनिक पातळीवर एक ऑर्डर पास करून त्यांच्याविरूद्ध निवडणुकीसंबंधी तक्रारी मागवू शकते.

१९. महानगरपालिकेचे नगरसेवक आणि इतर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी वार्षिक अहवाल सादर करणे

नगरसेवक आणि इतर निर्वाचित लोकप्रतिनिधींना त्यांच्या मतदारसंघात वार्षिक अहवाल देणे आवश्यक आहे ज्यात त्यांना मागील वर्षासाठी आणि पुढील वर्षासाठीच्या योजनांची माहिती द्यावी लागेल. हा अहवाल संबंधित स्थानिक स्वराज्य संकेतस्थळ, जिल्हाधिकारी संकेतस्थळावर किंवा राज्य निवडणूक आयोगाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध केला जाऊ शकतो.

२०. सर्व उमेदवारांकरिता आणि निवडणुकींकरिता समान स्तर निर्माण करणे –

I. सर्व उमेदवारांना (अपक्ष उमेदवारांसह) समान पातळी तयार करण्यासाठी सहजतेने सुलभ संचार तंत्रज्ञानावर आधारित आधुनिक सुविधा उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे.

II. रिटर्निंग ऑफिसर्सच्या कार्यालयांमध्ये वेब–कॅमवर आधारित व्हिडीओ मुलाखत मंडळाची स्थापना करावी.

III. ग्रामपंचायत निवडणुकीत विजयी झाल्यानंतर विजेत्यांना नगरपरिषद नगरसेवक म्हणून निवडलेल्या विजेत्यांना दिले जाते त्याप्रमाणे लवकरच ओळखपत्र, विजयाचे प्रमाणपत्र इ. जाहीर केले पाहिजे.

IV. निवडणूक आचारसंहिता अंमलबजावणीसाठी नामनिर्देशन भरणे, नामांकन रद्द करणे, छाननी करणे, उमेदवाराची अंतिम यादी, निवडणूक निकालाची सूचना देणे इत्यादीसाठी राज्य निवडणूक आयोगाने हे कायद्यान्वये अधिकृत

केले पाहिजे.

V. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने स्वत: किंवा अधिकृत अधिकाऱ्यांनी मतदान केंद्रे नियुक्त करावी.

VI. निवडणुकीत याचिका एक महिन्यामध्ये दाखल करावी लागल्यापासून निवडणुकीनंतर ईव्हीएमच्या नोंदी काढून टाकल्या जाऊ शकतात आणि एक महिन्याच्या आत निकाल लावण्याकरता योग्य निर्णय घेतला जाऊ शकतो.

VII. पंचायतराज, शहरी विकास आणि डीओपीटीच्या मंत्रालयामार्फत राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने भारत सरकारच्या पंचायत व नगरपालिकांच्या निवडणुकांसाठी पर्यवेक्षकांना बोलावे. निरीक्षक भारतीय निवडणूक आयोगाच्या बाबतीतही राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या पर्यवेक्षण आणि नियंत्रणाखाली काम करतील

VIII. मतदारसंघ निर्मितीसाठी व्यापक रस्ते, रेल्वे मार्ग, नद्या वगैरे नैसर्गिक, भौगोलिक आणि इतर भौतिक घटकांचे काटेकोरपणे अनुसरण करावे. आमदार, मध्यवर्ती लोकसभा मतदारसंघासाठी (उदाहरण: पुणे) प्रभाग नगरसेवक निवडणूक मर्यादा आधार असावी. पुढे चालून पोलीस ठाणे इत्यादि मूलभूत निवडणुकांच्या सीमा म्हणून सेट केल्या जाऊ शकतात (उदाहरण: मुन्धावा). मुदतीच्या समाप्तीपूर्वी ६ महिन्यांत एखाद्या विशिष्ट स्थानिक संस्थेची सीमा बदलत नाही.

IX. मतदानासाठी टोटलायझरचा वापर केला जावा

X. निवडणूक प्रक्रियेसाठी राजकीय पक्षांनी मागणी केल्यास व्हीव्हीपीएटी मशीनसाठी पुरेशी अर्थसंकल्पीय तरतूद करावी.

लोकप्रतिनिधी कायदा (आरपीए) मध्ये आवश्यक दुरुस्त्या करण्यासाठी निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील शीर्ष ३० शिफारसी

१. **लोकप्रतिनिधीच्या १९५१ च्या कलम ४ आणि ५ मधील दुरुस्ती –** लोकसभेच्या निवडणुका आणि विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी नोंदणीकृत राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांनी निवडणूक लढविण्यास (अप्रत्यक्षपणे स्वतंत्र उमेदवारांना बंदी घालणे) ही दुरुस्ती आहे.

२. **लोकप्रतिनिधी १९५१ मधील कलम १० ए ची दुरुस्ती –** उमेदवाराच्या निवडणूक खर्चाच्या निवेदनासह योगदान अहवाला सादर करण्याच्या तरतुदी समाविष्ट करण्यासाठी या दुरुस्तीची शिफारस करण्यात आली आहे. ईसीआयला निर्धारित कालावधीत हे अहवाल देण्यात अयशस्वी ठरल्यास उमेदवार अपात्र ठरू शकतात.

३. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम २४ ए अन्वये दुरुस्ती –** राजकीय पक्ष विभागात नोंदणी म्हणून हे दुरुस्ती करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे, जेथे या कलमाला राजकीय फायद्यासाठी हिंसा काढून टाकणे आणि धर्म, भाषा, जाती, इत्यादींच्या आधारावर भेदभाव टाळावे असे सुचवले आहे.

४. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम २९ सी प्रमाणे दुरुस्ती –** राजकीय पक्षाने प्राप्त केलेल्या प्रत्येक आणि प्रत्येक देणग्याबद्दल खुलासा करण्याबरोबरच वित्तीय पारदर्शकता व आर्थिक खुलासा वाढविण्यासाठी या दुरुस्तीची शिफारस करण्यात आली आहे. असे नमूद केले आहे की एउख ने सर्व राजकीय पक्षांद्वारे त्यांचे वेबसाइटद्वारे सार्वजनिक डोमेनमध्ये लेखापरीक्षित लेख आणि देणगी अहवाल सादर केले जातील.

५. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम २९ सी प्रमाणे दुरुस्ती –** लोकप्रतिनिधित्व अधिनियमाच्या राजकीय पक्षांच्या शीर्षकाखाली विनियमन अंतर्गत, पक्ष स्थापनेसाठी कलम २९ जे नुसार सुचना देण्यात येते, की अंतर्गत पक्ष निवडणुकीत मतदानाची प्रक्रिया करण्यासाठी कलम २९ एन नुसार सुधारणा करणे आवश्यक आहे तर उमेदवारांची निवड करण्यासाठी कलम २९ ओ ची शिफारस करण्यात आली आहे.

६. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम ३३ (७) अंतर्गत दुरुस्ती –** या सुधारणेस शिफारस करण्यात आली आहे की १ पेक्षा अधिक जागा लढवणाऱ्या उमेदवारांना प्रतिबंधित केले पाहिजे.

७. **लोकप्रतिनिधी १९५१ मधील ७५ बी कलमातील दुरुस्ती–** सरकारी प्रायोजित जाहिराती प्रतिबंधित करण्यासाठी ही दुरुस्ती करण्याची शिफारस केली आहे.

८. **लोकप्रतिनिधी १९५१ मधील ७५ बी कलमातील दुरुस्ती** निवडणुक याचिका संबंधित प्रकरणांची जलद गतीने चालवण्यासाठी फास्ट ट्रॅक कोर्ट व निवडणुकीतील बेंच उभारण्यासाठी या दुरुस्तीची शिफारस करण्यात आली आहे.

९. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम ९८ ए मधील दुरुस्ती –** उच्च न्यायालयाच्या दाखल झालेल्या आणि निवडणूक प्रलंबित प्रकरणाशी संबंधित डेटा उघड करणे या दुरुस्तीची शिफारस करण्यात आली आहे. उच्च न्यायालये या डेटाची सद्यस्थिती, पक्षांची नावे इत्यादीसारख्या प्रकरणांची संपूर्ण माहिती संकलित करण्याचे निर्देश दिले जातात आणि नंतर त्यास त्याच्या संकेतस्थळाच्या माध्यमातून सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये ठेवावे. एउख वार्षिक अहवालांची रचना करेल जे सर्व उच्च न्यायालयांमधील अशा माहिती संकलित करेल आणि हे सामान्य संकेतस्थळवर प्रदर्शित करेल.

१०. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम १२३(२)(ए) (iii) मध्ये दुरुस्ती –** भ्रष्ट आचरणांतर्गत पेड न्यूज (बातमीसाठी देय) समाविष्ट करणे ही दुरुस्तीची शिफारस आहे.

११. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम १२६ च्या दुरुस्ती –** निवडणूक प्रक्रियेच्या शेवटच्या ४८ तासांदरम्यान सार्वत्रिक सभा तसेच छापील आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातील निवडणुकीच्या जाहिरातींवर बंदी घालण्याची शिफारस करण्यात आली आहे.

१२. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम १२६ सी मध्ये दुरुस्ती –** मतदानाच्या निवडणूकावरील निर्बंध लावण्यासाठी या दुरुस्तीची शिफारस करण्यात आली आहे ज्यात मतदानाच्या प्रचारकांच्या प्रसारकाची किंवा प्रकाशकांसाठी कठोरपणे खुलासा करण्यात आलेला आहे. उल्लंघन झाल्यास ५ लाख आणि २ वर्षांपर्यंत कारावास

१३. **लोकप्रतिनिधी १९५१ च्या कलम १२७ बी मध्ये दुरुस्ती –** पेड न्यूजवर कठोर निर्बंध लावण्याची ही दुरुस्ती करण्याची शिफारस केली आहे. कोणत्याही व्यक्तीस बातमीसाठी पैसे मिळत असल्याचे किंवा पैसे देत असल्याचे आढळून आले तर त्याला शिक्षा तीन वर्षापर्यंत कारावासाची शिक्षा आणि रू. २५ लाख दंड

१४. **राजकीय पक्षांची नावनोंदणी रद्द करण्यासंबंधी लोकप्रतिनिधी, १९५१ चे कलम २९ ए मधील दुरुस्ती –** निवडणूक आयोगाचे सक्षमीकरण करण्याकरिता लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१, कलम २९ ए ची दुरुस्ती आवश्यक आहे जे राजकीय पक्षांची नावनोंदणी आणि नोंदणी रद्द करण्यासंबंधी आहे. कारण ह्या प्रश्नावर आरपीआय आक्षेपार्हरित्या उदासीन आहे.

१५. **फौजदारी खटला दाखल झाल्यास अपात्रतेबाबत लोकप्रतिनिधी कायद्याच्या १९५१ च्या कलम ८ मध्ये आवश्यक सुधारणा –** सार्वजनिक जीवनात प्रामाणिकपणा आणि नैतिकतेची उच्च परंपरा कायम ठेवण्यासाठी पाच वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक काळाचा दंड झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीला निवडणूक लढविण्यास परवानगी दिली जाऊ नये. विशेषतः कोणत्याही उमेदवारावर खून, हत्येचा प्रयत्न, बलात्कार, अपहरण, खंडणी इ. अशा गंभीर आरोप असल्यास तो अपात्र ठरवावा.

आजही अस्तित्वात आहे त्याप्रमाणे दोषी ठरविण्याऐवजी न्यायालयाने दोषी ठरवण्यावर अपात्रता अवलंबून ठेवली पाहिजे*. गुन्हा नोंदवला जाण्याच्या चौकटीत न्यायिक तपासणीच्या पर्याप्त पातळीवर आणि शिक्षेच्या स्तरावर अपात्रता असल्यास त्याचा दुरुपयोग टाळण्यासाठी आवश्यक असणारा संरक्षक कायदेतज्ज्ञांचा समावेश असावा. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण पसरविण्यामध्ये अडथळा आणण्याची महत्त्वपूर्ण क्षमता ह्यात आहे पण आरपीए कायद्याच्या १ ९ ५१

च्या कलम ८ मध्ये घटनात्मक सुधारणा आवश्यक आहे.

१६. **जघन्य अपराधासाठी दोषी / निर्वाचित लोकप्रतिनिधींकरिता स्थायी अपात्रतेसंदर्भात लोकप्रतिनिधी कायद्यामध्ये आवश्यक दुरुस्ती –** राजकारणात होणाऱ्या गुन्हेगारीकरणाचा निचरा करण्याचे ध्येय साध्य करण्यासाठी RP-, १ ९ ५१ च्या कलम ८ मध्ये हे संशोधन आवश्यक आहे.

१७. **मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या नियुक्तीसाठी बहु–पक्षीय प्रणाली अंमलात आणणे –** पंतप्रधान, लोकसभेचे सभापती, राज्यसभेचे उपसभापती व मुख्य न्यायमूर्ती, विरोधी पक्षनेता, बहुपक्षीय प्रणालीद्वारे मुख्य निवडणूक आयुक्त ची नेमणूक करावी. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या नियुक्तीसाठी अशीच प्रक्रिया राबविली पाहिजे.

१८. **निवडणूक काळात राजकीय पक्षांच्या खर्चावर मर्यादा लागू करणे –** सध्याच्या कायद्यांनुसार निवडणूक खर्च अधिक प्रभावी करण्यासाठी, राजकीय पक्षांनी केलेल्या निवडणुकांच्या वेळी खर्चांवर मर्यादा घालण्यात यावी. मर्यादांव्यतिरिक्त राजकीय पक्षांनी निवडणुकीच्या वेळेस एक वर्ष अगोदर आणि इतर काळात निवडणूक खर्चाचा अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. पक्षांनी निवडणुकीची घोषणा झाल्यानंतर ७५ किंवा ९० दिवसांनंतरच ठराव सादर करणे आवश्यक आहे परंतु ही प्रक्रिया ठराविक कालावधीनंतर, निवडणुकीची घोषणा होण्याच्या एक महिना आधी आणि निवडणुका सुरू असताना आठवड्यातून एकदा किंवा अधिक वारंवार असू शकते.

१९. **निवडणूक जिंकण्याची आवश्यकता नोंदणीकृत मतेपैकी ५०% +१ असावी –** जात, धर्म आणि प्रादेशिक आधारावर मत मागण्यापासून आणि या बाबींच्या आधारावर भारतीय समाजातील विभाजन करण्यापासून उमेदवार आणि पक्षांना थांबविण्यासाठी, उमेदवाराला ५०% + १ पेक्षा अधिक मत प्राप्त झाल्यासच विजयी म्हणून घोषित करावे. जेव्हा कोणत्याही उमेदवाराला आवश्यक मतांची आवश्यकता नाही, तेव्हा सर्वात जास्त मते मिळविण्यासाठी पहिल्या दोन उमेदवारांदरम्यान धावपट्टी असावी. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की विजयाकरिता मतदानाच्या ५०% + १ मते एक सोपी आणि थेट बाब आहे आणि योग्य प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी आदर्श आहे.

२०. **निवडणुका सिस्टीम जर्मनीमध्ये प्रारंभीच्या रूपात प्रचलित प्रतिनिधित्व प्रणालीसह फर्स्ट पास्ट द पोस्ट (एफपीटीपी) प्रणालीचे एकत्रीकरण –** कायदाविषयक सुधार कायद्यात (मे १९९९) च्या अहवालावर कायदा आयोगाच्या १७० व्या अहवालात या विषयावर चर्चा झाली. एफपीटीपी प्रणालीसाठी संभाव्य पर्याय म्हणून हे सर्वसाधारण प्रतिनिधित्वाच्या जर्मनीच्या प्रक्रियेला प्रणाली मानले. असा निष्कर्ष निघतो की एफपीटीपी प्रणाली पूर्णपणे त्याज्य ठरू शकत नसली तरी ही एका आनुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीसह एकत्र केले जाऊ शकते.

विशेषत: १७० व्या अहवालात अशी शिफारस करण्यात आली की थेट लोकसभा निवडणुकीत लोकसभेच्या ५४३ जागा भरल्या जात असताना लोकसभेतील जागांची संख्या वाढवून २५% किंवा १३६ जागा वाढवावी जी सर्वसाधारण मताधिक्याप्रमाणे ठरविले जावे. त्याचप्रमाणे राज्य विधानसभांमध्ये देखील असेच विस्तार होणे आवश्यक आहे. हा मुळात शाखडर प्रस्तावातील एक फेरबदल होता.

राजकीय पक्षांच्या वृद्धिंगत होण्यासंबंधीच्या चिंतेची पुष्टी करण्यासाठी १७० व्या अहवालात आरपीएममध्ये नवीन तरतूद करावी. अशी शिफारस करण्यात आली आहे की कोणत्याही राजकीय पक्षाने देशातील एकूण वैध मतांपैकी ५% पेक्षा कमी मतं प्राप्त केले असतील (संसदेच्या बाबतीत) तर संबंधित राज्यामध्ये (विधानसभेच्या बाबतीत) लोकसभेत किंवा संबंधित विधानसभेत कोणतेही प्रतिनिधित्व करण्याची परवानगी दिली जाणार नाही. उदाहरणार्थ, थेट निवडणुकीद्वारे किंवा सर्वसाधारण प्रतिनिधित्वाच्या प्रणालीनुसार.

वरील शिफारसी लक्षात घेता आम्ही शिफारस करतो, की जर शक्य असेल तर सध्या अस्तित्वात असलेल्या जागांपेक्षा

२५ टक्के स्थानिक स्वराज्य संस्था वाढवाव्या आणि यादी प्रणालीखालोखाल सर्वसाधारण प्रतिनिधित्वाने त्यांना भरावे.

२१. **नाकारण्याचा अधिकार (नोटा) प्रभावी अंमलबजावणी –** नोटासाठी मतमोजणी केली पाहिजे आणि जर सर्वोच्च मतदान नोटाला झाले तर खालील पावले उचलली जावीत:

a) विजयी म्हणून कोणत्याही उमेदवाराला घोषित करता कामा नये

b) नवीन निवडणुका घेण्यात याव्यात ज्यामध्ये आधीच्या कोणत्याही उमेदवारांना निवडणूक लढण्यास परवानगी देण्यात येऊ नये आणि

c) ताज्या निवडणुकीत केवळ झालेल्या मतदानाच्या ५०% + १ मते मिळवणारा उमेदवार विजयी घोषित केला पाहिजे.

२२. **निवडणूक खर्च दाखल करण्यासाठी लागणारा वेळ कमी करण्यासंबंधी आरपी अधिनियम, १ ९ ५१ च्या कलम ७८, ८१ आणि ८४ मधील आवश्यक दुरुस्त्या –** सध्या उमेदवार ३० दिवसांच्या आत निवडणूक खर्चाची खाती दाखल करू शकतो जे निवडणुकीनंतर तक्रारी दाखल करण्याचा वेळ १५ दिवसांनी कमी करते. आरपी अधिनियम, १९५१ च्या कलम ७८, ८१ आणि ८४ मध्ये सुधारणा करण्यासाठी उमेदवारांना निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद २० दिवसांत दाखल करण्यासाठी सुधार करण्याची गरज आहे जेणेकरुन निवडणुकीसंबंधी तक्रारी दाखल करण्याची वेळ २५ दिवसांपर्यंत वाढेल.

२३. **मागील निवडणुकीतील निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद सादर करण्याबाबत फॉर्म २६ मध्ये आवश्यक दुरुस्ती –** फॉर्म २६ मध्ये पुढील दुरुस्ती करावी ज्यामध्ये एका विभागात समाविष्ट केला जावा. त्यामध्ये उमेदवाराने मागील निवडणुकीतील आपले निवडणूक खर्चाचे विवरण सादर केले होते की नाही हे नमूद केलेले असावे.

२४. **निवडणुका गमाविलेल्या उमेदवाराविरोधात निवडणूक याचिका दाखल करण्यासाठी आरपी अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १२३ मध्ये दुरुस्तीची आवश्यकता आहे –** निवडणुका गमावणाऱ्या उमेदवारांच्या विरोधातील निवडणुकीत किंवा अन्य कायद्यांबाबत कोणतीही तरतूद नाही. आरपी अधिनियम, १ ९ ५१ मधील कलम १२३ नुसार भ्रष्टाचारी प्रथेनुसार दोषी असलेल्यांविरुद्ध एक निवडणूक याचिका दाखल करण्यासाठी देखील उमेदवारी हरविणाऱ्यांना गमावल्याबद्दल कायदेशीर मान्यता असणे आवश्यक आहे.

२५. **निवडणूक गैरव्यवहारांमध्ये समाविष्ट असलेल्या लोकांविरुद्ध कठोर दंड करण्यासंबंधी निवडणूक खटले संबंधित संबंधित कायद्यांमधील संबंधित विभागांमध्ये आवश्यक दुरुस्त्या –** निवडणूक गैरव्यवहारांशी संबंधित राज्य कायद्यांच्या संबंधित विभागांमध्ये सुधारणा करणे आणि दंड आकारला जाणे आवश्यक आहे. दोन वर्ष किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीची शिक्षा देणाऱ्या फौजदारी गुन्ह्यांना निवडणुकीच्या दृष्टीने गैरप्रकार घोषित करणे आवश्यक आहे.

२६. **उमेदवारांनी निवडणुकीत जास्त पैसे वापरण्याविरोधात कायदा –** निवडणुकीत पैशाचा जास्तीत जास्त वापर केल्याने लोकशाही बिघडते. ज्या कोणाला पैसे देणे आणि मतदारांना भेटवस्तू देणे किंवा कायदेशीर खर्चाची मर्यादा ओलांडून कायद्याचे उल्लंघन करते त्याला निवडणुकीतून वेगळे काढावे.

२७. **लोकप्रतिनिधी कायद्यातील कलम ७७ अन्वये सुधारणा अपेक्षित असलेल्या उमेदवाराच्या निवडणूक प्रचार मोहिमेचा विस्तार करण्याची संधी –** आरपीए कायद्यातील कलम ७७ अन्वये दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे उदा. शुभचिंतक, मित्र, नातेवाईक, कॉरपोरेट्स आणि राजकीय पक्ष, ज्याने उमेदवारीच्या संभाव्य वाढीसाठी तिकीट दिले आहे तिथे स्वतंत्र उमेदवाराच्या निवडणूक खर्चाचे निवेदन घ्यावे.

२८. **निवडणूक आयुक्तांच्या सेवानिवृत्तीनंतर इतर कार्यालयांवर निर्बंध –** सेवानिवृत्तीनंतर कमीत कमी ५ वर्षांपर्यंत निवडणूक आयुक्त कोणत्याही कार्यालयसाठी पात्र नसावे. सेवानिवृत्तीनंतरच्या ५ वर्षांनंतर त्यांना कोणत्याही राजकीय

पक्षामध्ये सहभागी होण्याची परवानगी देखील देऊ नये.

२९. उमेदवारांचे गुणात्मक अपग्रेड –

a) **लोकसभा सदस्यांची सभासदत्व पात्रता –** सार्वजनिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात भ्रष्टाचार वाढत आहे. बहुतेक लोक राजकारणात प्रवेश करतात किंवा रातोरात श्रीमंत होण्यासाठी निवडणूक लढवतात. लोकांना सार्वजनिक जीवनात प्रवेश करण्याची परवानगी देण्याअगोदर जनतेला अशा व्यक्तींच्या माहितीची माहिती असावी. सध्याची परिस्थितीत लोक उघडपणे राजकारणाचा प्रवेश करू शकतात. विशेषत: उमेदवाराकडे असलेल्या मालमत्तांचा कोणताही तपशील मतदारांना माहीत नसणे अजिबात समाधानकारक नाही. निवडणुकीत भाग घेणाऱ्या उमेदवारास त्याच्या/तिच्या पत्नी/पती, आश्रित, संबंध असलेल्या त्यांच्या सर्व मालमत्तेचा तपशील (जंगम / स्थावर) शपथपत्रपूर्वक घोषित होणे हे कायद्यानुसार आवश्यक आहे.

पुढे कायद्याच्या प्रस्तावित विभाग ८ बी मध्ये नमूद केलेल्या गुन्ह्यांबद्दल न्यायालयाने त्याला शिक्षा दिलेली असल्यास निवडणूक लढवण्यासाठी उमेदवारी देण्याबाबत कायदा आयोगाच्या शिफारशींच्या आधारावर पात्रता पडताळणे आवश्यक आहे. एफआयआर / तक्रारीची एक प्रत आणि संबंधित न्यायालयाने तयार केलेल्या कोणत्याही आदेशासह त्यांच्याविरुद्ध प्रलंबित असलेल्या त्यांच्या गुन्हेगारी खटल्याची तपशीलवार माहिती देणे अनिवार्य आहे.

उपरोक्त उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकप्रतिनिधित्व कायदा १९५१ मधील सध्याच्या कलम ४ नुसार खालील प्रमाणे नवीन कलम ४–ए घालणे आवश्यक आहे.

I. **लोकसदनाच्या सदस्यतेसाठी पात्रता–**

खालील निकषांच्या पूर्ततेशिवाय कुठलीही व्यक्ती लोकसदनाच्या कुठल्याही जागेसाठी कोणतीही निवडणूक लढविण्यास पात्र ठरणार नाही,

a. त्याच्या / तिच्या जोडीदाराला, आश्रित नातेसंबंधांनी, योग्यतेच्या प्रतिज्ञापत्राद्वारे समर्थित असलेली आणि त्याच्या मालकीच्या सर्व मालमत्तेचे (स्थावर/जंगम) घोषणापत्र

b. कलम ८–बी मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही गुन्ह्याबद्दलचा कोणताही आरोप, कोणत्याही न्यायालयीन दंडाप्रकरणी त्याच्याविरुद्ध सिद्ध केला गेला आहे किंवा नाही याबाबतची घोषणा.

लोकप्रतिनिधी कायदा १ ९ ५१ मधील शिफारसींच्या अनुषंगाने येणारे परिणाम निवडणूक आचारसंहिता व नियम १९६१ नुसार ठरविलेले २ ए च्या परिणामस्वरूप बदल करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार खालील शिफारसी करण्यात आल्या आहेत. कलम (डी) आणि (ई) फॉर्म २ ए, २ ई म्हणून कलम समाविष्ट करणे. नुसार, विद्यमान कलम (डी) त्यामध्ये खंड (एफ) म्हणून नियुक्त केला जाईल:

c. या नामनिर्देशित पत्राशी संलग्न मालमत्तेचे विधान माझ्या मालकीचे, मालकीचे / स्थावर, सर्व माझ्या मालमत्तेचे खरे आणि योग्य विधान दर्शविते, माझ्या जोडीदारा आणि अवलंबित संबंध. या विधानाच्या शुद्धतेची पूर्तता करणारे शपथपत्र देखील या नामनिर्देशन पत्राशी संलग्न आहे.

d. कायद्याच्या कलम ८ बी मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही गुन्ह्याच्या संदर्भात माझ्याविरुद्ध फौजदारी गुन्हेगारीने आरोप लादले नाहीत आणि त्या गुन्ह्यांसाठी आरोपींच्या आरोपांबद्दल कोणतीही चाचणी प्रलंबित नाही किंवा त्याविरोधात आरोप निश्चित करण्यात आले आहेत. कलम ८ बी मध्ये नमूद करण्यात आलेल्या_ कलमानुसार गुन्हा (स) च्या संदर्भात_ (तारखे) बाबतीत_ च्या कोर्टाने_ च्या कोर्टाद्वारे मला आणि प्रलंबित खटल्याची सुनावणी माझ्याविरुध्द आहे कलम ८ ब मध्ये नमूद केलेल्या_ च्या कलमांतर्गत गुन्हा (स) च्या बाबतीत_ _( ) मधील_ क्रमांकाची_ , ज्यानंतर मी_ (तारीख) संलग्न केलेल्या आदेशानुसार आरोपांच्या निर्दोष सुटण्यात

आला आहे. शिवाय, २ ए आणि २ बी मध्ये मी एक स्वतंत्र उमेदवार म्हणून या निवडणुकीची निवडणूक लढवत आहे हे काढून टाकावे.

३०. निवडणूक अनधकारी संबंधित लोकप्रतिनिधी कायद्याची कलम १२५ ए च्या आवश्यक दुरुस्त्या – लोकप्रतिनिधी कायदा १ ९ ५१ च्या कलम १२५– ए नुसार खोटी शपथपत्र दाखल करणे अनर्हतेसाठी एक कारण असावे – लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ च्या कलम १२५–ए अंतर्गत खोटे शपथपत्र दाखल करणे अपात्रतेसाठी एक कारण असावे का? नामनिर्देशीत कागदपत्रांसह सादर केलेल्या शपथपत्रात खोटी माहिती देणाऱ्या व्यक्तीच्या उमेदवारीवर आणि सदस्यतेच्या विषयावर खोटी शपथपत्र दाखल करण्यासाठी कायद्यात कठोर परिणामांची शिफारस करण्याबाबत एकमत आहे. निवडणूक आयोगाने असेही सुचवले आहे की कलम ८ (१) अंतर्गत दिलेल्या गुन्ह्यांत कलम १२५ ए जोडणे आवश्यक आहे जे शिक्षेच्या प्रमाणाबाहेर असले तरी अपात्र ठरते. कलम १२५ ए अंतर्गत शिक्षा होण्याची शक्यता दोन वर्षांपेक्षा अधिक असणे आवश्यक आहे. हे श्री पी.पी. राव वरिष्ठ वकिल यांनी सुचवलेले आहे. खोटी शपथपत्रा दाखल करणाऱ्यांना कलम १०० अंतर्गत निवडणूक निकाली काढण्यासाठी एक जागा तयार केली पाहिजे.

१. लोकप्रतिनिधी कायद्यातील कलम १ ९ ५१ च्या कलम १२५ ए अन्वये शिक्षेची वाढ करण्याकरता आवश्यक दुरुस्ती – सध्या या कलमाखाली जास्तीत जास्त जास्तीत जास्त शिक्षेस केवळ ६ महिने कारावासाची शिक्षा आहे किंवा दंड किंवा दोन्ही आहेत जे लोक स्वार्थीपणे खोटे किंवा दिशाभूल करणारी माहिती सादर करीत आहेत त्याला ३ वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा व्हावी.
२. जर निवडून आलेले प्रतिनिधी संसद किंवा विधान परिषदेत सतत ३ महिने अनुपस्थित असेल तर ते आपोआपाच अपात्र होतील.
३. फसवणूकीची आणि बनावट प्रकरणे नोंदविलेल्या, विशेषतः बेकायदेशीर बांधकामांशी संबंधित असलेल्यांना अपात्र ठरविले जावे.
४. स्वयंसेवी संस्थाच्या / किंवा नातेवाईक / मित्र / सहकारी यांनी इ. पुरविलेल्या स्वयंसेवी संस्थांच्या व्यक्तिगत फायद्यासाठी कार्यालयाच्या गैरवापराबद्दल अपात्रता.

२० वा लॉ कमिशनचा २४४ वा अहवाल

राजकीय कायद्यांतील सुधारणांची आवश्यकता असलेल्या निवडणूक आणि राजकीय सुधारणांवरील शीर्ष १३ शिफारसी

१. विद्यमान ५ राज्यस्तरीय कायदे एकत्र विलीन करण्याची शिफारस आणि सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीसंदर्भात एक समान राज्यस्तरीय कायदा तयार करणे –

मुंबई महानगरपालिका कायदा १८८८, जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती कायदा १९६१, मुंबई ग्राम पंचायत कायदा १९५८, महाराष्ट्र नगर परिषद, नगर पंचायत व औद्योगिक वसाहत अधिनियम १९६५ आणि मुंबई प्रादेशिक नगरपालिका महानगरपालिका कायदा १९४९. विविध कायद्यांचे विलीनीकरण करण्याची आणि अधिक सोयीसाठी, कायद्याची सुलभ व्याख्या आणि अंमलबजावणीसाठी सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणुकांसाठी एक समान कायदा तयार करण्याची आवश्यकता आहे.

२. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) असलेले न्यायिक अधिकार –

अपात्रतेचे खालील न्यायिक अधिकार राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) असतील :

I. पक्षपातीपणावर निवडणूक आधारित आहे आणि कायद्यानुसार अपात्रतेचा पाया आहे;
II. दुसरा उमेदवार / निर्वाचित लोकप्रतिनिधींच्या निवडणुकीनंतर आणि नंतर वैयक्तिक लाभ मिळवण्यासाठी कार्यालयाचा वापर करतो आहे
III. सलग तीनपेक्षा अधिक बैठकांना उपस्थित नसणे;
IV. जात, जमाती, शिक्षण, मुलांची संख्या इ. लागू असेल तिथे खोटे घोषणापत्र.
V. कायद्यांतर्गत विहित करण्यात आलेली अपात्रतेसाठी कोणतीही अन्य बाब.

३. उमेदवारांची गुणात्मक अपग्रेड –

स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ''नगर पालिका किंवा इतर निवडून आलेले प्रतिनिधींच्या '' पात्रतेअंतर्गत नवीन विभाग अंतर्भूत करणे –

लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ च्या कलम ४ नुसार नवीन कलम ४–अ घालण्याबाबत. उपरोक्त परिच्छेदात सुचविलेल्या सुधारणांच्या संदर्भात राज्याच्या राज्यसरकारने या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्याचा निर्णय घेतला पाहिजे. किंवा विधानसभेची मंजुरी एखाद्या व्यक्तीने लोकसभेतील जागेसाठी कोणतीही निवडणूक लढविण्यास नामनिर्देशित करण्यास पात्र ठरणार नाही,

a. त्याच्या / तिच्या जोडीदाराला, आश्रित नातेसंबंधांनी, योग्यतेच्या प्रतिज्ञापत्राद्वारे समर्थित असलेली आणि त्याच्या मालकीची सर्व मालमत्ता (चल / अचल) यांचे घोषणापत्र
b. कलम ८ बी मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही गुन्ह्याबद्दलचा कोणताही आरोप कोणत्याही आपात्कालीन न्यायालयाने त्यांच्या विरोधात तयार केला आहे किंवा नाही याबाबतची घोषणा.

४. निवडणुकीचे आयोजन आणि उत्तम व्यवस्थापन –

A. **राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) चे कर्मचारी**

I. सरकारी अनुदानित संघटनांना (एनजीओसह) देखील निवडणुकीच्या जबाबदाऱ्यांकरिता मुख्य प्रवाहात सामील करणे आवश्यक आहे
II. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना निवडणुका आयोजित करण्यासाठी राज्यातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि सरकारी कार्यालयातील कार्मिक देण्यात यावे. यासाठी राज्य कायदे / नियमांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.
III. समान परिसरावरून वैध मतदारांची खात्री करण्यासाठी निवडणूक नोंदणी अधिकारी (ईआरओ) प्रत्येक तालुक्याच्या जागेत सहाय्यकांची नेमणूक करु शकेल. जर संबंधित ठिकाणाबाहेर मतदाराचे नाव असल्याचे आढळल्यास त्याचे नाव हटविण्यासाठी प्राधिकरणाने त्याची नियुक्ती केली पाहिजे.
IV. मुदतीआधी समाप्तीपूर्वी ६ महिन्यांच्या आत कोणतेही स्थानांतरण केले न जाणे आणि निवडणुकीच्या पूर्वसंध्येला बदल्यांवरही बंदी घालणे आवश्यक आहे. यासाठी राज्य कायदे / नियमांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

B. **निधी (राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) चे बजेट 'चार्ज्ड' असावे) –**

I. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) प्रत्येक बाबतीत राज्य शासनाच्या वित्त विभागाची मान्यता न घेता प्राधान्यक्रमानुसार निधीचा वापर करण्याची लवचिकता असायला हवी. निवडणुकीच्या बाबतीत, फेब्रुवारी आणि मार्चच्या महिन्यांत अंमलात आणलेल्या गैरलागू योजनांचा खर्च गोठवणे राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ला

लागू केले जाऊ नये. एक सक्षम तरतूद असली पाहिजे ज्याअंतर्गत निवडणूक घेण्याकरिता राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने निधीचा तात्काळ पाठिंबा मिळवू शकेल. शिवाय सरकारी विभागांच्या बाबतीत राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) चा निधी मिळण्यास आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस विलंब होऊ नये, कारण यामुळे एप्रिल आणि मेमध्ये झालेल्या निवडणुकीसाठी गंभीर समस्या उद्‌भवल्या आहेत.

II. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) साठी वाटप स्थानिक संस्था निवडणुका चालविण्यावरील खर्चावर आणि प्रशासकीय खर्चावरील तरतूद प्रामुख्याने राज्यांच्या मुख्य अर्थसंकल्पात स्पष्टपणे देण्यात यावी, कारण निवडणूक केव्हा आहे हे आधीपासूनच माहीत. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) एमसाठी अर्थसंकल्प असला पाहिजे.

III. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) साठी स्वतंत्र आर्थिक अधिकार निर्धारित केले पाहिजेत आणि त्यांना वेगवेगळ्या खात्यांमधील पैसे हलवण्याचे स्वातंत्र्य असणे आवश्यक आहे. निवडणूकसंबंधित खर्चाचा भार असतांना त्यांना खरेदीसाठी स्वातंत्र्य वगैरे पाहिजे.

IV. राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या संरचनेसारख्या अटी आणि खालील अटींनुसार राज्य वित्त आयोगाकडून निधीची वाटणी करता येईल.

a. पंचायती आणि नगरपालिका सर्वसाधारणपणे अधिग्रहित करू नये;
b. अनुदान सहा महिन्यांपेक्षा अधिक पुढे जाणे किंवा अधिग्रहण करण्याच्या कालावधी दरम्यान सोडण्यात येणार नाही;
c. महिलांसाठी किमान ५०% आरक्षण असणे आवश्यक आहे;
d. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष निवडणूका दोन्ही राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या माध्यमातून असाव्यात.
e. स्थानिक स्थानिक निवडणूक प्रचारासाठी खर्चाची कमाल मर्यादा वाढवून एउख च्या पातळीपर्यंत आणली जावी (वर्तमान रु .३० पासून ८५ रु. पर्यंत)

५. **राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) च्या नियुक्तीसाठी बहुपक्षीय प्रणालीची अंमलबजावणी करणे –** राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ची नेमणूक मुख्यमंत्री, राज्यपाल, विरोधी पक्षनेते, विधानसभा सभापती, विधान परिषदेचे उप–अध्यक्ष आणि मुख्य न्यायमंत्र्यांसह बहुपक्षीय यंत्रणेद्वारे केली पाहिजे.

६. **राजकीय पक्षांच्या आत अंतर्गत पक्ष लोकशाहीसाठी तरतुदी सादर करणे –** भारत एक लोकशाही देश असूनही लोकशाही चालविणारे आपले राजकीय पक्ष त्यांच्या कामकाजात अत्यंत राजेशाही आहेत. राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत पक्षपातळीवर लोकशाहीचा परिचय करून देण्यासाठी तरतुदी केली पाहिजे. यामध्ये लॉ इन कमिशन रिफॉर्म्सने सुचवलेल्या आणि जर्मनीमध्ये सक्तीच्या असलेल्या निकषांनुसार सर्व निवडणुकीसाठी सगळ्या भारतीय पक्षांच्या सगळ्याच उमेदवारांची निवड करणे आवश्यक आहे.

७. **राजकीय पक्षांच्या खात्यांमध्ये आर्थिक पारदर्शकता आणणे –** राजकीय पक्षांच्या खात्यांमध्ये आर्थिक पारदर्शकता आणण्याची खूप गरज आहे. आयकर विवरणपत्र आणि राजकीय पक्षांची योगदान रिपोर्ट सार्वजनिक करून छाननीसाठी खुली करावी. याव्यतिरिक्त नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षकाने निर्दिष्ट केलेल्या एजन्सीजद्वारे राजकीय पक्षांकडून होणाऱ्या खात्यांची देखभाल आणि त्याची लेखापरीक्षण करणे अनिवार्य केले पाहिजे

८. **राजकीय पक्षांच्या कामकाजाचे नियमन करण्यासाठी व्यापक विधेयक आणणे –** मसुदा कायद्याचे नियमन करण्याकरिता १७० व्या कायदा आयोग अहवालात दिलेली राजकीय पक्ष, भाग खखख: अध्याय संसदेने पास करावा. पक्ष पदाधिकाऱ्यांच्या निवडीसह, निवडणुकीसाठी उमेदवारांची निवड इत्यादींसह, सर्व पक्षांच्या अंतर्गत कामकाजासाठी कायद्याद्वारे कठोर नियमावली तयार करावी.

९. **राजकीय पक्ष म्हणून सार्वजनिक प्राधिकरण घोषित करा –** राजकीय पक्ष सार्वजनिक ठिकाणी जनतेसाठी काम करतात आणि देशाला चालवण्यासाठी सरकार जबाबदार असतात आणि ते सरकारी सुविधाही वापरतात. त्यांना सार्वजनिक प्राधिकरण म्हणून घोषित केले पाहिजे जेणेकरून ते माहिती अधिकाराच्या कक्षेत येतील.

१०. **नगरपरिषद नगरसेवक आणि इतर निर्वाचित प्रतिनिधींसाठी वार्षिक अहवाल सादर करणे अनिवार्य करण्यासाठी राज्य कायद्यांमध्ये आवश्यक बदल –** निर्वाचित नगरसेवक आणि इतर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी त्यांच्या मतदारसंघासाठी मागील वर्षासाठी आणि त्यांच्या पुढच्या वर्षीच्या योजनांची माहिती देणारे त्यांच्या मतदारसंघात वार्षिक अहवाल देणे आवश्यक आहे. हा अहवाल संबंधित स्थानिक स्वराज्य वेबसाइट, जिल्हाधिकारी संकेतस्थळावर किंवा राज्य निवडणूक आयोगाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध केला जाऊ शकतो.

११. **निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींच्या पगार आणि भत्ता निश्चित करण्यासाठी एक स्वतंत्र संस्था –** निर्वाचित लोकप्रतिनिधींच्या पगार आणि भत्ता यावर निर्णय घेणारी स्वतंत्र संस्था किंवा कमिशन असावे. सध्याची त्यांनी स्वतः चे वेतन स्वतःच ठरविण्याची पद्धत अत्यंत विवादास्पद आहे.

१२. **राज्य शासनाने न्यायिक सुधारणांची अंमलबजावणी करावी –** राज्य शासनाने न्यायिक सुधारणांच्या अंमलबजावणीची प्रक्रिया आरंभ करावी आणि न्यायाधीशांची रिक्त पद भरली पाहिजे. प्रलंबित खटल्यांचा अनुशेष काढणे आवश्यक आहे. राज्य शासनातर्फे संबंधित न्यायालयात युद्धपातळीवर अतिरिक्त न्यायाधीशांची संख्या निश्चित करणे आवश्यक आहे. निवडणूक गुन्ह्यांसाठी दोषी ठरलेल्या आणि निवडणूक संबंधी निकाली काढण्यासाठी फौजदारी खटल्यांचा जलदगतीने शोध लागावा. लोकप्रतिनिधित्व कायद्याच्या कलम ८६ (२) नुसार निवडणूक आयोगाच्या २५५ व्या अहवालातील तरतुदीनुसार कायदा सुधारणेबाबत

(२ अ) (१) कलम ८० ए (२) नुसार उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायमूर्ती यांनी नियुक्त केलेल्या एक किंवा अधिक न्यायाधीशांचे एक किंवा एकापेक्षा अधिक न्यायपीठ असावे जे प्राप्त तरतुदींसह निवडणुकीशी संबंधित प्रकरणांना जलदगतीने निकाली काढतील.

२. निवडणूक याचिकेची सुनावणी निकाली निघेपर्यंत दररोज चालू ठेवली जाईल आणि स्थगिती मिळविण्याच्या पक्षावर पुरेसे कारण नसल्यास आणि वाजवी खर्चासह खर्च लादण्याशिवाय निवडणूक बेंच कोणतीही स्थगिती देणार नाही.

३. प्रत्येक निवडणूक याचिकेची शक्य तितक्या लवकर तपासण्याचा प्रयत्न केला जाईल आणि चाचणीची याचिका उच्च न्यायालयात सादर केल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या आत निकाली काढण्यात येईल. परंतु सहा महिन्यांत जर सुनावणी पूर्ण झाली नाही तर नियुक्त निवडणूक बेंच लिखित स्वरुपात नोंदवण्याच्या कारणास्तव हायकोर्टाच्या मुख्य न्यायाधीशांना अहवाल देण्यास कारणीभूत ठरणारे कारण स्पष्ट करेल.

४. प्रतिवादी समन्सच्या सेवेच्या दिवसानंतर चाळीस–दिवसांच्या आत लेखी निवेदन सादर करतील. परंतु उपरोक्त प्रतिवादींनी जर निवेदन सादर न करण्याबद्दल निवडणुकीतील खंडपीठाने समाधान व्यक्त केले असेल तर पंचेचाळीस दिवसांच्या २४४ काळातील लेखी निवेदन दाखल करण्यापासून पुरेशी कारणाने प्रतिबंध केला असता

ते १५ दिवसांच्या पुढील कालावधीमध्ये लेखी निवेदन स्वीकारू शकतील. पण त्यानंतर नाही. आणखी असे की, अशा पंधरा दिवसांच्या कालखंडात प्रतिवादीस लेखी निवेदन दाखल करण्याचा हक्क राहणार नाही आणि निवडणूक न्यायाधिकरणाने त्यावर लिखित विधानानंतर रेकॉर्डवर जाण्याची परवानगी दिली जाणार नाही.

१३. **राज्य शासनाने पोलीस सुधारणा संबंधित शिफारशींची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे –** पोलीस सुधार आराखडा तयार करण्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, प्रकाश सिंह आणि इतर विरुद्ध युनियन ऑफ इंडियामध्ये राज्य सरकारने सुप्रीम कोर्टाच्या निकालाची अंमलबजावणी करावी. हे सुनिश्चित करेल की सत्ताधारी पक्ष / राज्य सरकार ज्यांच्याकडे पोलिस विभाग आहे, ते सत्तेत नसणाऱ्या प्रतिस्पधी राजकारण्यांविरोधात खोटी प्रकरणे दाखल करू शकत नाही.

काही ठळक शिफारसी

१. **राज्य निवडणूक आयोगात निहित होण्यासाठी नियम बनवण्याचे अधिकार** : विविध राज्य कायद्यांचे सध्याचे आराखडे राज्य सरकारला स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीबाबत नियम बनविण्यास सक्षम बनविते ज्यामुळे ते राज्य निवडणूक आयोगाच्या शिफारशी विचारात घेणार नाहीत किंवा त्यानुसार करू शकणार नाहीत. कारण त्यांना काम चालू ठेवावे लागते. अशा प्रकारे नियमात काम करणारी संस्था राज्य सरकारच्या बदल्यात राज्य निवडणूक आयोगाला देण्यात आली पाहिजे आणि नवीन चौकटीत राज्य निवडणूक आयोगाने राज्य सरकारशी सल्लामसलत केल्यानंतर नियम बनविणे आवश्यक आहे.

२. **शपथपत्रात आवश्यक बदल** : निवडणूक लढणाऱ्या उमेदवारांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रातील (फॉर्म २६) विद्यमान स्वरूपात खालील बदलांचा समावेश करावा

   १. उमेदवाराचे पॅन घोषणापत्र अनिवार्य केले पाहिजे जेणेकरून त्यांचे व्यवहार आणि व्यवहारांवर निरंतर तपासणी होईल. जर पॅन दिला नसेल तर उमेदवारीने दाखल केलेल्या नामनिर्देशनाची कागदपत्रे नकार द्यावी.
   २. शपथपत्रामध्ये एक स्तंभ असावा ज्यामध्ये करदात्यांबाबत उमेदवारी कोणत्याही प्रकारचे दंड आकारू शकेल.
   ३. केवळ उमेदवार आणि त्यांच्या जोडीदाराचीच नव्हे तर त्यांच्या आस्थापितांच्या उत्पन्नाच्या स्त्रोतासाठी विचारणा करणारा स्तंभ शपथपत्रात समाविष्ट करावा. यूओआयच्या ७ एप्रिलच्या अधिसूचनेत आश्रितांना वगळण्यात आले होते.
   ४. मालमत्तेच्या भागांत उमेदवारांनी केवळ कंपनीच्या कायद्यानुसारच आपल्या मालमत्तेचे विवरण देणेच नाही तर आपल्या सर्व जवळच्या नातेवाईकांची संपत्तीही सादर करणे आवश्यक आहे.
   ५. शपथपत्र राजकीय पक्षांनी प्रमाणित केले पाहिजेत.
   ६. उमेदवारांनी त्यांच्या सादर केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांसह त्यांचे आयटी रिटर्न जोडणे आवश्यक आहे.
   ७. निवडणुकीसाठी उभे राहणारे उमेदवार निवडणुकीपूर्वी ६ महिने आधी जाहीर केले पाहिजेत आणि त्यांनी त्यांच्या आणि त्यांच्याकडील स्त्रोतांमधून निवडणुकीत अपेक्षित असलेले आणि अपेक्षित रक्कम सांगणारी शपथपत्र सादर करावे.
   ८. उमेदवार कोणत्याही भ्रष्टाचारत दोषी आहे किंवा नाही हे देखील समाविष्ट केले पाहिजे.
   ९. उमेदवाराने मागील निवडणुकीसाठी आपले निवडणूक खर्चाचे विवरण सादर केले होते का ते देखील समाविष्ट करावे.

१०. केवळ अचूक सरकारच्या उमेदवाराच्या सद्य करारांशी संबंधित नाही तर हिंदू अविभाजित कुटुंब / ट्रस्ट / भागीदारी संस्था (फर्म) / खाजगी कंपनी (कंपन्यां) द्वारे योग्य सरकारी आणि कोणत्याही सार्वजनिक कंपनीच्या कराराविषयी / ज्यामध्ये उमेदवार आणि त्यांचे पती आणि अवलंबून असलेल्यांकडे भाग किंवा सहभाग आहे.

३. विविध मुद्दे :

a) निवडणूक काळात पर्यवेक्षक म्हणून नागरी समाजातील प्रतिनिधींचा समावेश करा – निवडणूक आयोगाने निवडलेल्या निवडणुकीदरम्यान अधिकृत आणि गैर–सरकारी पर्यवेक्षकाचे मिश्रण असावे. अशा सुविधा आणि अधिकार दोन्ही प्रकारच्या पर्यवेक्षकांना दिले पाहिजेत.

b) दुसरा मतदान केंद्राची यादी सार्वजनिकरित्या तयार करा – निवडणुकांपूर्वीच मतदान एजंटांची यादी जाहीर करावी.

c) केवळ जे राजकीय पक्ष सक्रिय आहेत आणि निवडणुका नियमितपणे निवडणुका लढवत आहेत त्यास आयकर सवलत दिली पाहिजे

d) निवडणूक मोहिमेच्या उमेदवारावर राजकीय पक्षाने केलेल्या खर्चांवर कॅप निश्चित करणे आवश्यक आहे

e) राजकीय पक्षांनी मोहिम खर्चाच्या कमाल मर्यादा निश्चित करावी

f) अँटी–डिफेक्शन कायद्याची अंमलबजावणी करणे

g) स्टार प्रचारकांची संख्या मर्यादित करणे

h) राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) ने याची खात्री करून घ्यावी, की शेवटच्या २४ तासांच्या कालावधीपूर्वी पोलीस, निमलष्करी दलातील आणि इतर जवानांना दहा तास विश्रांती देण्यात आली आहे.

i) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी भूजल मतदान केंद्र उभारले पाहिजेत.

j) संसदीय, विधानसभा आणि नगरपालिकेच्या निवडणुका मध्यवर्ती आठवड्यांत (बुधवार) असावीत; सोमवार किंवा शुक्रवारी कधीही नाही जेणेकरून शहरी लोक मतदानाऐवजी शनिवार व रविवारच्या मोठ्या सुटीसाठी बाहेरगावी जाणार नाहीत. हे पंचायत आणि जिल्हा परिषदेच्या निवडणुकांसाठी लागू होत नाही. xii कायद्याची अंमलबजावणी करणे जेणेकरून केवळ एक उमेदवार एका जागेवर लढू शकेल. त्याने पोटनिवडणुका टळतील आणि सरकारी खजिन्यावर अनावश्यक भार येणार नाही.

k) नोंदणीकृत मतदारांची मृत्यू झाल्यास अधिक प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि प्रभावीतेसाठी मतदार याद्यांमधून समान नाव आपोआप हटविले पाहिजे.

l) भारतातील काही राज्यांनी भारताच्या संविधानाच्या कलम २४३ एन च्या तरतुदीचा फायदा घेतला आणि आपल्या विधानसभेत ठराव पास करुन त्यांच्या राज्यांमध्ये राज्य निवडणूक आयोग (रा.नि.आ) स्थापण्याच्या वेळी स्थानिक संस्था विलीन केली. या राज्यांनी प्रत्येक पाच वर्षांत आपापल्या स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणुका घेण्यास सक्षम केले आहे. संविधानाने मंजूर केलेली ही एक वेळची परवानगी होती. महाराष्ट्र अनुच्छेद २४३ नुसार प्रदान करण्यात आलेल्या संधीचा लाभ घेऊ शकत नाही. अशाच प्रकारचे दुरुस्ती महाराष्ट्र राज्यासाठी शिफारसीय आहे जेणेकरुन सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांबरोबर एकाचवेळी निवडणुका घेता येतील.

चित्रमय प्रवास

७३ आणि ७४ व्या घटना दुरुस्तीच्या ठळक नोंदी

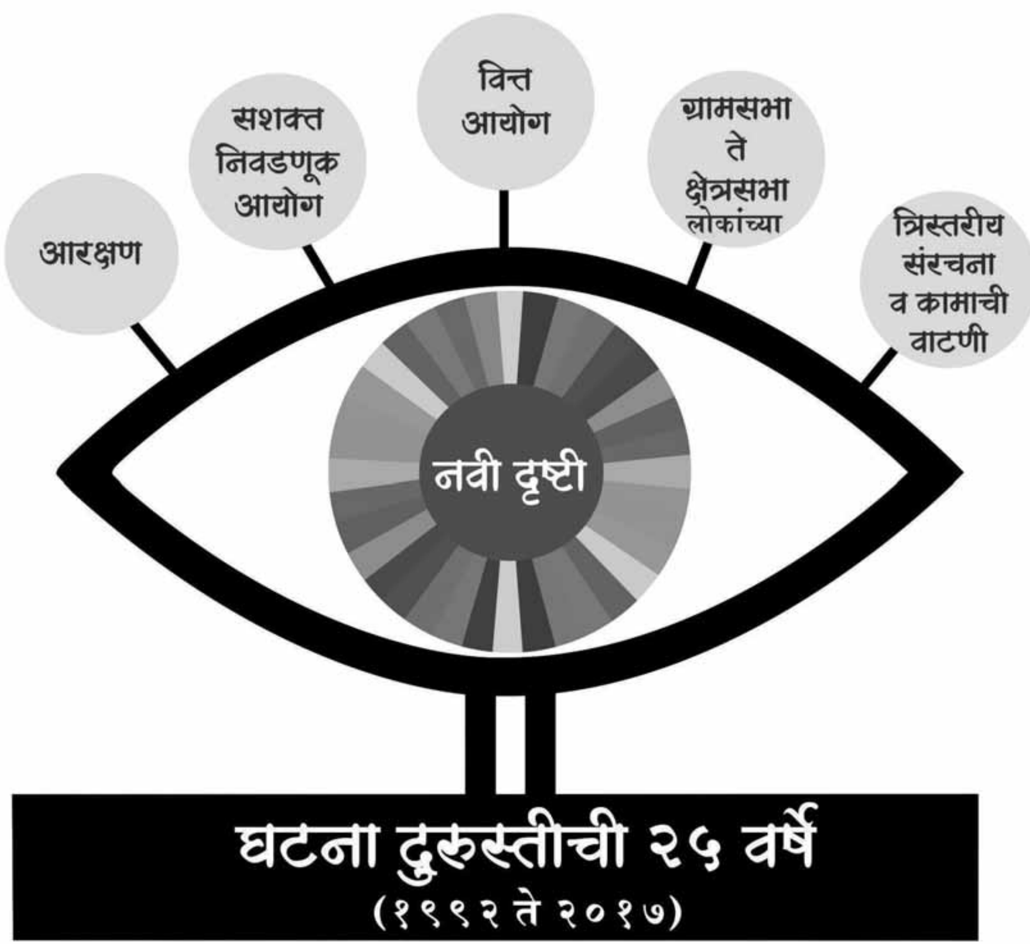

७४ व्या घटना दुरुस्तीच्या

प्रभावी अंमलबजावणीसाठी

प्रस्तावित संरचना

महानगरपालिका सभागृह

वॉर्ड समिती
नगरसेवक, संस्था व संघटनांचे प्रतिनिधी

प्रभाग समिती
नगरसेवक व क्षेत्रसभा प्रतिनिधी

क्षेत्रसभा
(२ ते ५) मतदान केंद्र

१ २ ३ ४ ५

मतदान केंद्र

मुंबई दिल्लीत आमचं सरकार!
आमच्या वस्तीत आम्हीच सरकार

पंचायतराज : महाराष्ट्रातील बेस्ट प्रॅक्टीसेस

स्वराज्यातील प्रत्येक नागरिक,
हा अभ्यासाचा विषय आहे.
स्व-जिवनाचा तो भलाबुरा शिल्पकार आहे.
स्व-जागर म्हणजे स्वत:वर टिका, जमलं तर प्रशंसाही!
स्व-जागर म्हणजे विश्वमुक्तीची, स्व-विकासाची तैयारी
खरं तर लोक व शिकविणारे सोबतच शिकतात.
जगण्याचा आणि शिकण्याचा संघर्ष सोबतीनंच चालतो.
मग, हळूहळू या संघर्षाचाचं शिक्षक बनतो.
फक्त बौध्दीक प्रयत्नानं हे जमत नाही,
विचार, कृती व चिंतनाच्या लोकशाहीतच
कल्पकता जन्माला येते.

स्वैर संवाद, पॉलो फ्रेअरे, ब्राझिल

महिला सभा - महाराष्ट्र नंबर वन!

गाव विकासात महिलांचा सहभाग वाढविणारी महिला सभेची धोरणात्मक तरतूद महाराष्ट्राने देशात सर्व प्रथम केली

महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत कायद्यात ग्रामसभेआधी महिला सभेची धोरणात्मक तरतुद आहे.

शिक्षण, आरोग्य, रेशन, रोजगार आणि विकास अशा मानव विकासाच्या मुद्यांवर महिला सभेत प्रामुख्याने चर्चा होते.

महिला सभेत महिलांनी घेतलेल्या निर्णयाची मुख्य ग्रामसभेत चर्चा करुन मंजूरी दिली जाते.

महिला सभांमुळे महिलांना गाव विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेत भागीदारी करण्याचे नवे व्यासपीठ तयार झाले.

महिला सभांमुळे ग्रामसभांमधील महिलांचा अर्थपूर्ण सहभाग लक्षणीय रित्या वाढला आहे.

महिला सभा ही महिलांचे नेतृत्व पुढे आणण्यासाठीचे एक प्रमुख औपचारिक व्यासपीठ बनले आहे.

संदर्भ: ग्रामसभा सुधारणा अधिसूचना - नियम व आदेश , महाराष्ट्र शासन , ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग दि. ७ ऑगस्ट २००३

।। विकासाचा नवा पत्ता, अर्ध्या महिला अर्धी सत्ता ।।

क्रांतीज्योती प्रशिक्षण - महाराष्ट्र नंबर वन!

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला सदस्यांकरिता क्रांतीज्योती प्रशिक्षणसर्व प्रथम महाराष्ट्राने सुरु केले

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षणातून भागीदारी करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.

क्रांतीज्योती प्रशिक्षणामुळे प्रशिक्षित महिला लोकप्रतिनिधींचे प्रभावी नेतृत्त्व पुढे येत आहे.

महिला लोकप्रतिनीधींच्या नेमक्या गरजा ओळखून सहभागी प्रशिक्षणाचा कोर्स तयार करण्यात आला आहे.

क्रांतीज्योती प्रशिक्षणामुळे महिला लोकप्रतिनीधींच्या कारभारातील बाह्य हस्तक्षेप कमी होऊ लागला.

पंचायत सत्तेत सहभागी झालेल्या महिलांना लोकप्रतिनिधींना क्रांतीज्योती प्रशिक्षण मिळू लागले.

प्रशिक्षित महिला लोकप्रतिनिधींचे कर्तृत्त्व पाहून अन्य महिलांमध्ये प्रेरणा निर्माण होत आहे.

नियमित क्रांतीज्योती प्रशिक्षणामुळे महिला लोकप्रतिनिधींचा पंचायत कारभारातील आत्मविश्वास वाढला आहे.

पंचायत बजेट, शासकीय आदेश, सेवा आणि योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी क्रांतीज्योती प्रशिक्षणानंतर वाढली आहे.

।। कारभारणींचा खरा दागिना, ताठ मान, ताठ कणा।।

महिला सरपंचांना ध्वजारोहणाचा अधिकार- महाराष्ट्र नंबर वन

आत्मविश्वास वाढला

महिला लोकप्रतिनिधींच्या ध्वजारोहणच्या अधिकारामुळे सार्वजनिक जीवनातील आत्मविश्वास वाढला

सन्मानाचा अधिकार

ध्वजारोहणाच्या अधिकारामुळे महिला लोकप्रतिनिधींना स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या घटनात्मक प्रमुख म्हणून सन्मान मिळाला.

सन्मान वाढला

महिला लोकप्रतिनिधींच्या ध्वजारोहणाच्या अधिकारामुळे सांस्कृतिक भेदभाव कमी झाला.

ध्वजारोहणाचा अधिकार

राष्ट्रीय दिनांच्या दिवशी महिला सरपंच, सभापती व अध्यक्षांना ध्वजवंदनाचा अधिकार देण्यात आला आहे.

प्रतिमा उंचावली

ध्वजारोहणाच्या अधिकारामुळे महिला लोकप्रतिनिधींची सार्वजनिक जीवनातील प्रतिमा उंचावली.

संदर्भ: ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, शासन निर्णय क्र.: व्हीपीएम २००२/ प्र.क. ४२४/पंरा ३(२१) दि. १ जानेवारी २००३

।। बाई झाली सरपंच, सुधारला गावाचा प्रपंच ।।

संयुक्त घर मालकी

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सर्व घरांवर पती पत्नी यांची संयुक्त मालकी

लग्नानंतर पती-पत्नी यांना सहजीवनातील घटक मानून प्राप्त संपत्ती दोघांची असल्याचे मानले जाते.

महिलांमध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण होण्यासाठी घराची मालकी पती पत्नी यांच्या संयुक्त नावे करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या दि. २०/११/२००३ च्या परिपत्रकानंतर ग्रामीण भागातील घरे संयुक्त मालकीची झाली .

ग्रामपंचायतीच्या घरठाण उतारा नमुना नं. ८ अ वर पती- पत्नी यांच्या संयुक्त नावाच्या नोंदी झाल्या आहेत.

ग्रामीण महाराष्ट्रात महिलांमध्ये आर्थिक सुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढला.

महिला व पुरुष या दोघांचाही संपत्ती वरील समान अधिकार अधोरेखित झाला.

संयुक्त घर मालकीमुळे महिलांना सामाजिक आणि आर्थिक सुरक्षितेची हमी मिळाली.

संदर्भः ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, शासन परिपत्रक क्रमांक- व्हीपीएम २६०३/ प्र.क. २०६८/पंरा -४ दि. २० नोव्हेंबर २००३

।। श्रम दोघांचे, घर दोघांचे।।

ग्रामपंचायत लोकप्रतिनिधींना निवडणूक प्रमाण पत्र

ग्रामपंचायतीत निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींना निवडून आल्याचे प्रमाणपत्र देण्यासंदर्भात निवडणूक आयोगाची धोरणात्मक तरतूद आहे

राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र

Borker Tarachand Ramaji

दिनांक : २५/१०/२०१७

स्वाक्षरी/-

प्रॉक्सी सरपंचांना आळा व कारभारातील हस्तक्षेप कमी होईल.

निवडून आल्याचा कायदेशीर दस्तावेज

लोकशाही व्यवस्थेत निवडून येणे लाखों प्रतिनिधींनीसाठी हा एक अविस्मरणीय क्षण

लोकप्रतिनिधींना शासन मान्यता मिळेल.

सार्वजनिक स्तरावर सन्मान वाढेल.

।। शिकू, संघटित होऊ, संघर्ष करु - सत्ताधारी होवू।।

सरपंचांना मानधन व सदस्यांना बैठक भत्ता मंजूर आहे

शासनाच्या योजनांच्या अंमलबजावणी ते गाव विकास आराखडा तयार करुन गाव विकासाला गती देण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर आहे.

ग्रामपंचायतीमधील लोकप्रतिनिधींना ग्रामपंचायतीसाठी अधिक वेळ द्यावा लागतो.

रोज मजूरी करणाऱ्या वंचित समाज समुहातील लोकप्रतिनीधी संख्येने अधिक आहेत

आर्थिक मोबदला लोकप्रतिनिधींना देणे हा त्यांच्या पदाचा सन्मान आहे.

गावाच्या विकासासाठी पुरेसा वेळ द्यायला लोकप्रतिनीधींना प्रेरणा मिळेल

संदर्भः महाराष्ट्र शासन, ग्राम विकास, शासन निर्णय क्रमांकः व्हीपीएम २०११/ प्र.क. ४०/पंरा -३ दि. ६ सप्टेंबर,२०१४

।। सांदी कोपऱ्यात रहायचं नायं, राज्य करायला भ्यायचं नायं।।

सरपंचांना ओळखपत्र मिळण्याचा अधिकार आहे

जिल्हा परिषद सिंधुदुर्ग

पंचायत समिती वेंगुर्ला

ओळखपत्र

नाव :- श्रीमती नयनी भदू पालकर

पद :- सरपंच - ग्रा.पं. पाल

कालावधी :- २४-१२-२०१२ ते २३-१२-२०१७

धारकाची सही

गट विकास अधिकारी (गट- अ)
पंचायत समिती वेंगुर्ला

सरपंच पदावरील सन्मानिय लोकप्रतिनिधी म्हणूनची ओळख प्रस्थापित करणे.

नागरीक आणि लोकप्रतिनिधी यातील फरक समजण्यास मदत होईल.

शासकीय व निमशासकीय यंत्रणांसोबत संवाद करण्यात मदत होईल.

लोकप्रतिनिधींना ओळखपत्रामुळे मान्यता व सन्मान प्राप्त होण्यास मदत

स्थानिक स्वराज्य संस्थातील लोकप्रतिनिधींना ओळखपत्र देण्याची धोरणात्मक तरतूद आहे.

संदर्भः महाराष्ट्र शासन, ग्राम विकास, शासन निर्णय क्रमांकः झेडपीए -२०१२/८६ रा.मं / प्र.क्र./ पंरा -१ दि. ११ फेब्रुवारी,२०१४

।। चारित्र्याची हीच खात्री - ज्ञान, प्रज्ञा, शील, करुणा, मैत्री ।।

एकजुटीचा गाव, तिथं विकासाचा वर्षाव

ग्रामपंचायतीचे प्रगती पत्रक

ग्रामपंचायतीचे नावः	तालुका व जिल्ह्याचे नाव	ग्रामपंचायत सदस्य संख्याः	ग्रामपंचायत कर्मचारी संख्याः	गावातील शासकीय,निमशासकीय कर्मचाऱ्यांची संख्याः
-------------	--------------------	-------	-------	-----

अनु	यशस्वी ग्रामपंचायतीचे दर्शक	गुण (१ ते ५ पैकी गुण)
	ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसभेविषयी.....	
१.	**ग्रामपंचायतीचे कार्यालय** कार्यालयीन वेळेत नियमित उघडे असते.	
२.	गावाची **प्रत्येक ग्रामसभा** नियमाप्रमाणे आणि नियमित होते.	
३.	ग्रामसभेआधी **महिलांची स्वतंत्र सभा** घेण्यात येते.	
४.	ग्रामसभेत सर्वांच्या **सहमतीने व विचाराने निर्णय** घेण्यात येतात.	
५.	ग्रामसभेत गावस्तरावरील **सर्व शासकीय व निमशासकीय** कर्मचारी सहभागी होतात.	
	ग्रामपंचायतींच्या सेवांविषयी	
६.	गावात सार्वजनिक ठिकाणी **स्वच्छतागृहांची सुविधा** ग्रामपंचायतीने उपलब्ध केली आहे.	
७.	गावातील सर्व गरीबांना **रेशन दुकानात** चांगल्या प्रतीचे व योग्य दरात धान्य मिळते.	
८.	गावात **कुपोषित मुलगा-मुलगी** नाही. अंगणवाडीत दर महिन्याला आरोग्य तपासणी होते.	
९.	ग्रामपंचायत, वर्षातून एकदा **सर्वांसाठी आरोग्य तपासणीचा** कार्यक्रम घेते.	
१०.	गावातील एकही **मुलगा- मुलगी शाळा बाह्य** नाही.	
	ग्रामपंचायतींच्या महिला व वंचित केंद्री धोरणांविषयी.....	
११.	सर्व **गाव विकास समिती** सदस्यांच्या नावांचे बोर्ड ग्रामपंचायतीत लावण्यात आले आहेत.	
१२.	सर्व गाव विकास समित्यांत **५० टक्के महिलांचा** सहभाग आहे.	
१३.	गावात घरे पती-पत्नी यांच्या **संयुक्त मालकीची** असून, ग्रामपंचायतीच्या '८अ' वर नोंदी आहेत.	
१४.	प्रत्येक घरावर पती-पत्नी यांच्या **संयुक्त नावाच्या पाट्या** लावण्यात आल्या आहेत.	
१५.	**स्त्री भ्रूणाची लिंग** तपासणी रोखण्यासाठी ग्रामपंचायत विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करते.	
	ग्रामपंचायतींच्या आर्थिक पारदर्शकते विषयी....	
१६.	राज्य व केंद्राच्या विविध योजनांसाठीचे **योग्य लाभार्थी** ग्रामसभेत निवडले जातात.	
१७.	गाव विकासासाठीआलेल्या **निधीची माहिती** देणारा बोर्ड ग्रामपंचायतीत लावण्यात आला आहे.	
१८.	ग्रामपंचायत घरपट्टी भरणाऱ्या प्रत्येक नागरिकाला **जमा -खर्चाची माहिती लेखी** स्वरूपात देते.	
१९.	महिला व बाल विकासासाठी **१० टक्के राखिव निधी** महिलांच्या निर्णयाने खर्च केला जातो.	
२०.	दलित व इतर मागासवर्गियासाठीचा **१५ टक्के राखीव निधी** दलित विकासासाठी खर्च केला जातो.	
	१०० पैकी किती गुण मिळाले	

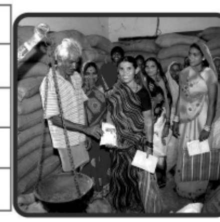

एक आगळेवेगळे आदर्श गाव : पाटोदा

१. ग्रामपंचायतचा कर १०० टक्के भरतात त्यांना वर्षभर दळण मोफत दळून मिळते.

२. गावात पिण्यासाठी आरओचे पाणी, वापराचे पाणी, साध्ये पाणी, गरम पाणी उपलब्ध आहे.

३. ओला व सुका कचऱ्यापासून कंपोस्ट खत तयार केले जाते.

४. ग्रामपंचायतीचा मासिक जमा खर्च दरमहा नोटीस बोर्डवर प्रसिध्द करते.

५. गावात ४२ सिसिटीव्ही कॅमेरे बसविण्यात आलेले आहेत.

६. गावात १२ ठीकाणी थंड पाण्याचे कुलर बसविण्यात आलेले आहेत.

७. नागरीकांना शुध्द पाणी पिण्यासाठी जल शुध्दीकरण प्रकल्प कार्यान्वित आहे.

८. सर्व शासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी बायोमॅट्रीक हजेरी आहे.

९. संपर्कासाठी पदाधिकारी, अधिकारी व कर्मचारी यांच्यात मोबाईल ग्रुप कार्ड आहे.

१०. लोकसंख्येच्या दुप्पट गावात फळझाडे आहेत.

११. एकही नागरीक मळ्यात अथवा वस्तीवर राहत नाही

१२. हात धुण्यासाठी गावात ठिकठिकाणी वॉश बेसिन बसविलेले आहेत.

१३. ठीकठीकाणी वयोवृध्दांना बसण्यासाठी खुर्च्या व बाके आहेत.

१४. गावाचे एकाच ठिकाणी सर्व सांडपाणी जमा केलेले आहेत, ते पाणी शेतील वापरतात.

१५. गावातील १ ली ते ८ वी पर्यंतची शाळा असून ती डिजिटल व गुणवत्ता पूर्ण आहे.

१६. गावात प्रत्येक महिन्याच्या चौथ्या शनिवारी किर्तन व सर्व गावकऱ्यांना जेवण देतात.

१७. गावात ग्रामपंचायत द्वारे सामुदायिक विवाह पार पडतो.

१८. गावात प्रत्येक नागरिकाचा वाढदिवस साजरा केला जातो.

१९. गावातील निवडणूका शांततेत होतात, गावात कोणताच राजकीय पक्ष नाही.

२०. प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी व कर्मचारी यांना सन्मानपत्र देऊन पुरस्कार दिला जातो.

२१. घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रत्येक खातेदारास पर्यावरण पिशवी दिली जाते.

२२. गावात सगळीकडे पेव्हर ब्लॉक बसविण्यात आलेले आहेत.

२३. गाव तंटामुक्त, निर्मलग्रम राष्ट्रपती पारीतोषिक विजेते आहे.

२४. गावात धुणी धुण्यासाठी गावात सार्वजनिक धोबी घाट बांधलेला आहे.

२५. ग्रामपंचायतीचे वार्षिक उत्पन्न २५ लाख रुपये आहेत.

२६. औरंगाबादच्या सांडपाण्यावर १०२५ हेक्टर जमीन ओलिताखाली आहे.

२७. ग्रामपंचायत कार्यालयात व सभागृहात वातानुकुलित (ए.सी.) आहे.

राज्यात ग्राम स्वराज्य अवतरले: मेंढा (लेखा)

१. प्रत्येक कुटुंबातील २ प्रौढ व्यक्ती (१ पुरुष व १ महिला) हे ग्रामसभेचे सदस्य असतात.

२. गावातील सर्व वयाच्या महिला या महिला मंडळंच्या सदस्य आहेत.

३. गावातील लोकांचा अनौपचारिक स्वरुपाचा अभ्यास गट आहे.

४. गावाशी संबंधीत सर्व निर्णय हे सर्वानुमते ग्रामसभेमध्ये घेतले जातात.

५. मुंबई दिल्लीमें हमारी सरकार, हमारे गाव मे हम ही सरकार. हि गावाची घोषणा आहे.

६. गावाच्या वनक्षेत्रातील वृक्ष तोडीवर रु. १०१ येवढा दंड आकारण्यात येतो.

७. गावामध्ये दारुच्या खरेदी व विक्रीला मनाई आहे. ग्रामसभेची मान्यता घेऊन पारंपारिक सणासाठी दारुचे उत्पादन घेतात

८. गाव केवळ कर्ज घेते. कोणत्याही प्रकारचे अनुदान किंवा सवलती स्विकारत नाही.

९. गावातील पाणी हे गावातील व्यक्तींमध्ये सम प्रमाणात वाटले जाते.

१०. गावातील व्यक्तीने काम पूर्ण करण्यासाठी लाच दिली तर पावती घ्यावी लागते

११. गावातील वादविवादांवर ग्राम न्यायालय म्हणजे ग्रामसभेत निर्णय होतात.

१२. मध संकलन, मृद व जल संधारण, वन भागात शिकार व वृक्ष तोडीस सक्त मनाई आहे

१३. दुष्काळ आणि पिकांच्या नुकसानीची भरपाई करता ग्रामसभेने धान्य गोदाम (धान्यपेढी) केले आहे.

१४. वनातील वृक्ष तोडीवर रु. १०१ येवढा दंड आकारण्यात येतो.

१५. गावामध्ये दारुच्या मनाई आहे. मात्र ग्रामसभेची मान्यता घेऊन सणासाठी दारुचे उत्पादन करता येते.

१६. गाव केवळ कर्ज घेते. कोणत्याही प्रकारचे अनुदान किंवा सवलती स्विकारत नाही.

१७. उपजिविका व सामाजिक कल्याण: गावाने वनोपजांवर हक्क मिळविले आहे.

Panchayati Raj

।। स्थानिक स्वराज्य संस्था ।।

नवनिर्वाचित लोकप्रतिनिधीसाठी इंडक्शन पॉलिसी

(संपूर्ण प्रशासन परीचय धोरण)

प्रस्तावित इंडक्शन पॉलिसीतील ठळक मुद्दे

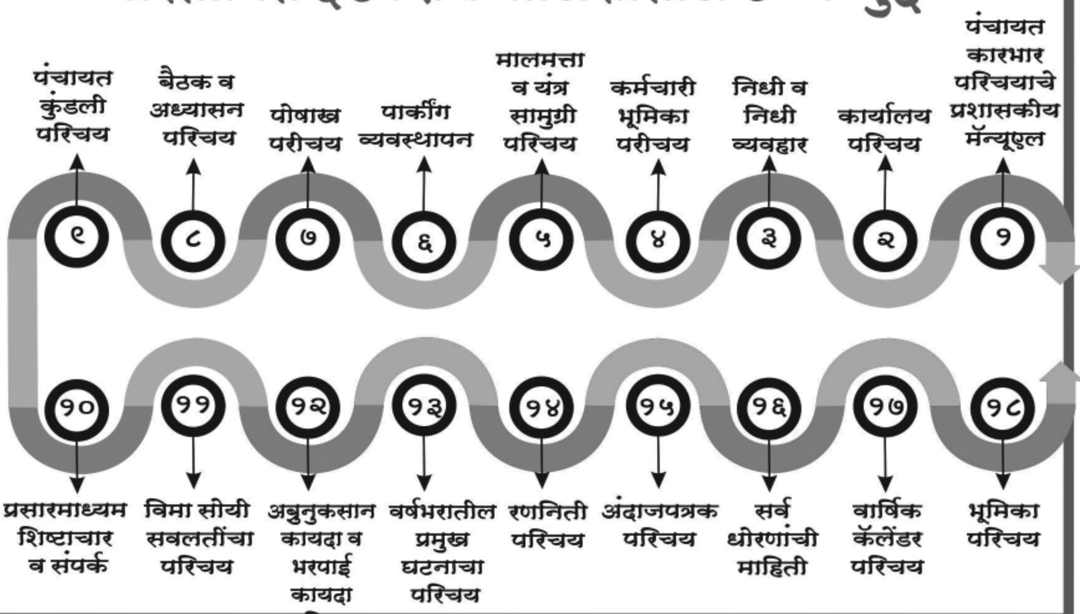

स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेतील किमान परिचय संच असा असावा.

क्र.	साधन कोणते?	का?
१.	निवडणूक प्रमाणपत्र	पुरावा म्हणून
२.	शपथग्रहण सोहळा	उमेदवार परिचय व लोकांची बांधीलकीची भावना सजवण्यासाठी
३.	ओळखपत्र	सरकार दरबारी सहज प्रवेश करुन गतीनं कामं करण्याकरीता
४.	सर्व कर्मचारी परिचय	परस्पर ओळख व कार्य कुशलते करीता
५.	प्रोटोकॉल कीट (शिष्टाचार संच)	सन्मान साधनांचा हा संच त्यांचा विश्वास वाढवेल
६.	दप्तर ओळख व हस्तांतरण	कार्यालयीन आत्मविश्वास व व्यवहार सोपे व्हावेत म्हणून
७.	प्रशिक्षण कॅलेंडर	भावी काळातील प्रशिक्षण संधी व जबाबदारी समजावी म्हणून
८.	मानधन व बैठक भत्ता	दरमहा व दर बैठकीची तरतूद व व्यवहार समजण्यासाठी
९.	प्रशासन मॅन्यूएल	संपूर्ण कारभाराची धोरणं, कायदे व ठराव एकत्रीत रित्या मिळेल.
१०.	मिनी संविधान प्रत	मूलभूत संविधान व लोकशाही परिचयासाठी

ग्रामपंचायत लोकप्रतिनिधींचा शपथग्रहण सोहळा व्हावा

सुरुवातीलाच शासकीय व निमशासकीय कर्मचारी परिचय व्हावा
ग्रामपंचायत स्वायत्त संस्था
गावस्तरावरील शासकीय निमशासकीय विभागांची कर्मचाऱ्यांची माहिती असावी.
पंचायत समिती पर्यंत अशी तरतूद आहे
शासनाच्या योजनांची माहिती उपलब्ध होईल.
गाव विकास कामांना गती मिळेल
शासनाच्या विभागाची ओळख होईल
कर्मचारी व लोकप्रतिनिधी मध्ये समन्वय वाढेल
WELCOME
योजना
माल
अंत्योदय
APL केशरी

समग्र प्रोटोकॉल(शिष्टाचार संच) कीट दिला जावा.
पदावरील व्यक्ती गावाची प्रथम नागरीक म्हणून त्यांचे नेमके प्रॉटोकाल विषयी स्पष्ट येण्याची गरजेचे आहे.
घटनादुरुस्तीनंतर लाखो दलित, आदिवासी व महिला सत्तेत सहभागी झाल्या
सरपंच खुर्ची, टेबल नेमप्लेट,रबरस्टॅप, लेटर हेड या विषयी मार्गदर्शक सूचना
सन्मान चिन्हांचा परिचय व अंमल व्हावा
व्यक्ती व त्यांच्या भूमिका स्थानिक टीममध्ये सहजगत्या रुजवण्यासाठी

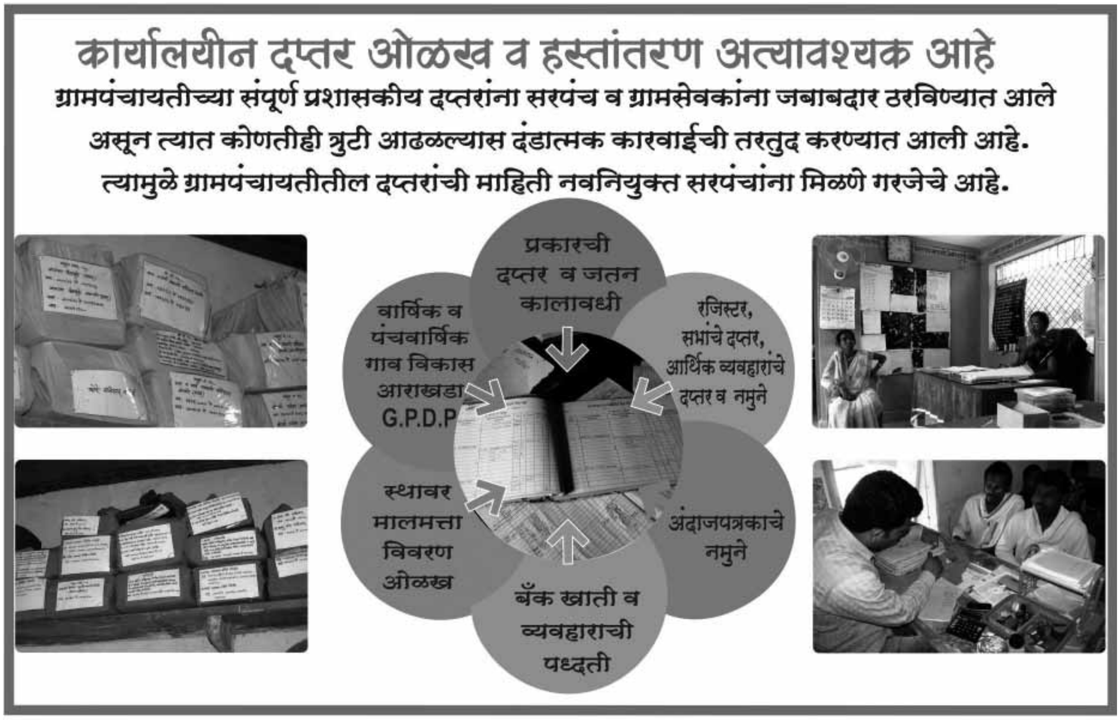
कार्यालयीन दप्तर ओळख व हस्तांतरण अत्यावश्यक आहे
ग्रामपंचायतीच्या संपूर्ण प्रशासकीय दप्तरांना सरपंच व ग्रामसेवकांना जबाबदार ठरविण्यात आले असून त्यात कोणतीही त्रुटी आढळल्यास दंडात्मक कारवाईची तरतुद करण्यात आली आहे.
त्यामुळे ग्रामपंचायतीतील दप्तरांची माहिती नवनियुक्त सरपंचांना मिळणे गरजेचे आहे.
प्रकारची दप्तर व जतन कालावधी
रजिस्टर, सभांचे दप्तर, आर्थिक व्यवहारांचे दप्तर व नमुने
अंदाजपत्रकाचे नमुने
बँक खाती व व्यवहाराची पध्दती
स्थावर मालमत्ता विवरण ओळख
वार्षिक व पंचवार्षिक गाव विकास आराखडा G.P.D.P

पंचवार्षीक प्रशिक्षण कॅलेंडर तयार व्हावे
घरातून थेट ग्रामपंचायत
विकास कामांना गती
निर्णय प्रक्रियेतील भागीदारी कमी
नेतृत्व व क्षमता विकास
धोरण, योजना व कार्यक्रम आणि गरजांशी सांगड
पंचायत व्यवस्थेचा कारभाराचे ज्ञान
प्रत्येक लोकप्रतिनिधी - प्रशिक्षित प्रतिनिधी

लोकप्रतिनिधींचे मानधन व बैठक भत्ता परिचय सुलभ रित्या व्हावा

शासनाच्या योजनांच्या अंमलबजावणी ते गाव विकास आराखडा तयार करुन गाव विकासाला गती देण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर आहे.

ग्रामपंचायतीमधील लोकप्रतिनिधींना ग्रामपंचायतीसाठी अधिक वेळ द्यावा लागतो.

रोजमजूरी करणाऱ्या वंचित समाज समुहातील लोकप्रतिनीधीची संख्येने अधिक आहे

आर्थिक मोबदला लोकप्रतिनिधींना देणे हे त्यांच्या पदांचा सन्मान आहे.

गावाच्या विकासासाठी पुरेसा वेळ द्यायला लोकप्रतिनीधींना प्रेरणा मिळेल

निवडणूकीनंतर त्वरीत सुलभ पंचायत प्रशासन मॅन्युएल लोकप्रतिनिधींच्या हाती द्यावे.

- पंचायत संबंधीत सोप्या भाषेतील धोरणं व कारण मिमांसा
- पंचायतराजची गती व प्रगतीचा आलेख
- इंडक्शन पॉलिसीतील प्रत्येक निर्णयाचा पुरावा व दस्तैवजाची माहिती
- अडचणी आल्यास काय करावे- याचे सुलभ मार्गदर्शन म्हणजे FAQ
- संबंधी मार्गदर्शक व्यक्ती व संपर्क यंत्रणा
- वेबसाईटस् व डिजीटल डिरेक्टरी
- कर्तव्य व कसूरीची शिक्षा
- तक्रार निवारण यंत्रणा व पध्दती

७३ वी व ७४ व्या घटना दुरुस्ती बाबतची

दहा आव्हाने - दहा उपाय

आव्हानं	उपाय
१. आरक्षणः नवनिर्वाचितांचा अत्यल्प सहभाग	१. नव निर्वाचितांसाठी समग्र स्थानिक प्रशासन परिचय धोरण हवं
२. ग्रामसभा (लोकसहभाग): फक्त कागदावर!	२. सर्व ग्रामसभा तहकुबी नको. ग्रामसभाच व्हावी, ग्रामसभा गौरव अभियान आखावे
३. शहरी क्षेत्रसभा	३. नियमावली व अंमल - आराखडा करावा.
४. पेसाः आदिवासी स्वशासन कायदा रुजावा	४. ओपन ऑडीट व्हावं
५. विकेंद्रीकरण	५. कामे, कर्मचारी व निधीबाबतDevolution Review व नव धोरण तयार व्हावेत
६. GPDP:आमचा गाव, आमचा विकास, एक अनोखं पाऊल अडखळलं आहे	६. वंचित केंद्री प्रश्न, अग्रक्रमाधारेः एकात्मिक GPDP पंचायत आराखडे व्हावेत
७. वित्त आयोग	७. पुनर्गठन योजना ताबडतोब व्हावी
८. निवडणूक	८. स्वच्छ व भ्रमदान मुक्त मतदानासाठीः (भ्रष्ट्राचार, मनगटशाही, दारु व नवस मुक्तीसाठी मत स्वच्छता मोहिम आखू)
९. कॉन्फरन्सनंतर पाठपुरावा अपुरा राहतो	९. कॉन्फरन्स फॉलो अप फेलोशिप प्लॅटफॉर्म जाहिर करावा
१०. कल्पक उपक्रमांना व्यासपीठ नाही	१०. स्वराज्य इनोव्हेशन बँक तयार व्हावी.

लोकप्रतिनिधींची प्रतिज्ञा

आज आम्ही अशी शपथ घेतो की,
राज्यकर्ता वर्ग म्हणून आम्ही
लोकहिताचे राजकारण **मनापासून करु.**
आम्हाला मतं मिळवायची आहेतच,
परंतु मतदारसंघही आदर्श **बनवायचा आहे.**
मतदार ही आपली मोठी मानवी संपत्ती आहे,
त्यांच्या राजकीय शिक्षणासाठी **आम्ही कटिबध्द आहोत.**
गरीबातल्या गरीबाला सन्मानानं जगता यावं-
हे ध्येयं आम्ही ठेवू;
त्या ध्येयाची पूर्ती झाली तरच आम्हाला समाधान मिळेल.
सर्व मतदारांशी **व अगदी विरोधकांशीही**
आम्ही जिव्हाळ्याचा व्यवहार करु.
आमच्या वर्तणुकीतूनच आमचे मतदार व कार्यकर्त्यांना
योग्य तो संदेश **मिळेल.**
मतदारांना त्यांचे प्रश्न मांडण्याचा **पूर्ण अधिकार आहे;**
ते प्रश्न सोडविण्याचा आम्ही कसोशीने प्रयत्न करु.
धर्म, जात, लिंग, भाषा, वर्ग- या पलीकडे **जाऊन,**
आम्ही सर्व मतदारांशी समतेने वागू.
मतदारांना व देशाला उत्तम नेतृत्व **देण्यासाठी**
आम्ही स्वतः सातत्याने नव-नवे शिकण्याचा प्रयत्न करु.
छोटे मोठे यश व अपयशाबाबत
आम्ही सर्व मतदारांसोबत नेहमी संवाद **साधू.**
राज्यकर्ता वर्ग या नात्याने आमचे राष्ट्र उभारणीत
महत्त्वाचे योगदान राहील.
आमच्या विचारातून व कृतीतून
स्थानिक लोकशाही बळकट **करण्याची प्रतिज्ञा करतो.**

लोकशाही ही खोल रुजावी....

पंचायतीशी जैव नाते,
जोडल्याविना तू राहू नको
अमोल आनंदाचा ठेवा हा,
मनातून विसरु नको ।।
जीवनास जे अर्थ देतसे,
ऐशी संधी तू सोडू नको।
पथ्ये पाळून पथ आक्रमिता,
मोद मिळे तो चुकवू नको।।
पंचायत पथ्ये स्पष्ट सांगतो,
राग तयाचा मानू नको।
हेतू यातला घेई समजून,
तो वाऱ्यावार सोडू नको।।
असशील तू जरी दगड पायीचा,
कळसावर तू जळू नको।
उपद्रव क्षमता वापरुनी,
सूड कुणावर घेऊ नको।।
स्वतःस कळते तेच ज्ञान,
ही परिसीमा तू मानू नको।
लोकांविषयी आस्था तुलाच,
ऐसे सदा समजू नको।।
वेळ देती जे कामासाठी,
त्यांची वंचना करु नको।
औध्दत्याची, स्पष्टतेची,
गल्लत कधी तू करु नको।।
परखड तु अन् बाकी होयबा,
अशा भ्रमामधी राहू नको।
कण भर करुनी काम क्षणभर,
डिंग जन्मभर मारु नको।।
जहन्नम मध्ये गेली ग्रामसभा,
मी खरा! असे मानू नको।
सहकाऱ्याला नोकर समजून,
तया व्यर्थ अवमानू नको।।
अडचण त्यांची जाणून घे,
पण खच्ची त्यांना करु नको।
अपशब्द कुणा, बोलू नको।।
शिव्याशापही देऊ नको।
उणेदुणे कधी काढू नको।।
तन, मन, धन हे सर्व सारखे ,
उच्चनीच त्या समजू नको
तन मन कष्टा न ये मोजता,
म्हणून क्षुद्र त्या मानू नको।।
सहकाऱ्यांमधी,
डावे उजवे असणार हे विसरु नको।
कार्यात उणे असतील त्यांचा,
पाणउतारा करु नको।।
लोकांचा हा असता पैसा,
व्यर्थ खर्ची कधी करु नको।
माझ्यापेक्षा गावपंचायत मोठी,
तत्व कधी हे विसरु नको।।
काढू दे कुणी कितीही खुस्पटे,
दाद त्यांना देऊ नको।
लष्कराच्या या फुका भाकऱ्या,
म्हणतील ते तू ऐकू नको।।
बांधीलकीला जागून,
घेतला वसा सोडू नको।
लोकांसाठी अवमानही होईल,
बभ्रा तयाचा करु नको।।
व्यर्थ कुणी जर, ठेवील ठपका,
अजिबात तो साहू नको।
काटेकोर, हिशोबी असणे,
ब्रीद अन्य तू ठेवू नको।।
पदरमोड कधी करणे येता,
दुःख तयाचे मानू नको।
सहकाऱ्याच्या मिळीभर त्रूटीचे,
व्यर्थ भांडवल करु नको।।
मधु शब्दांनी समजाव तया,
नाऊमेद तया करु नको।
सज्जन संग्रह गावासाठी,
ध्येयं कधी हे सोडू नको।।
लोकशाही ही खोल रुजावी,
हे दायित्व तुझे विसरु नको।
स्वभाव घे सारे समजून, स्वतः
बदलायला मात्र विसरु नको।।

-अनामिक

संकलन व सैर रुपांतर:भिम रासकर

।। सक्षम पंचायत, सशक्त गाव ।।

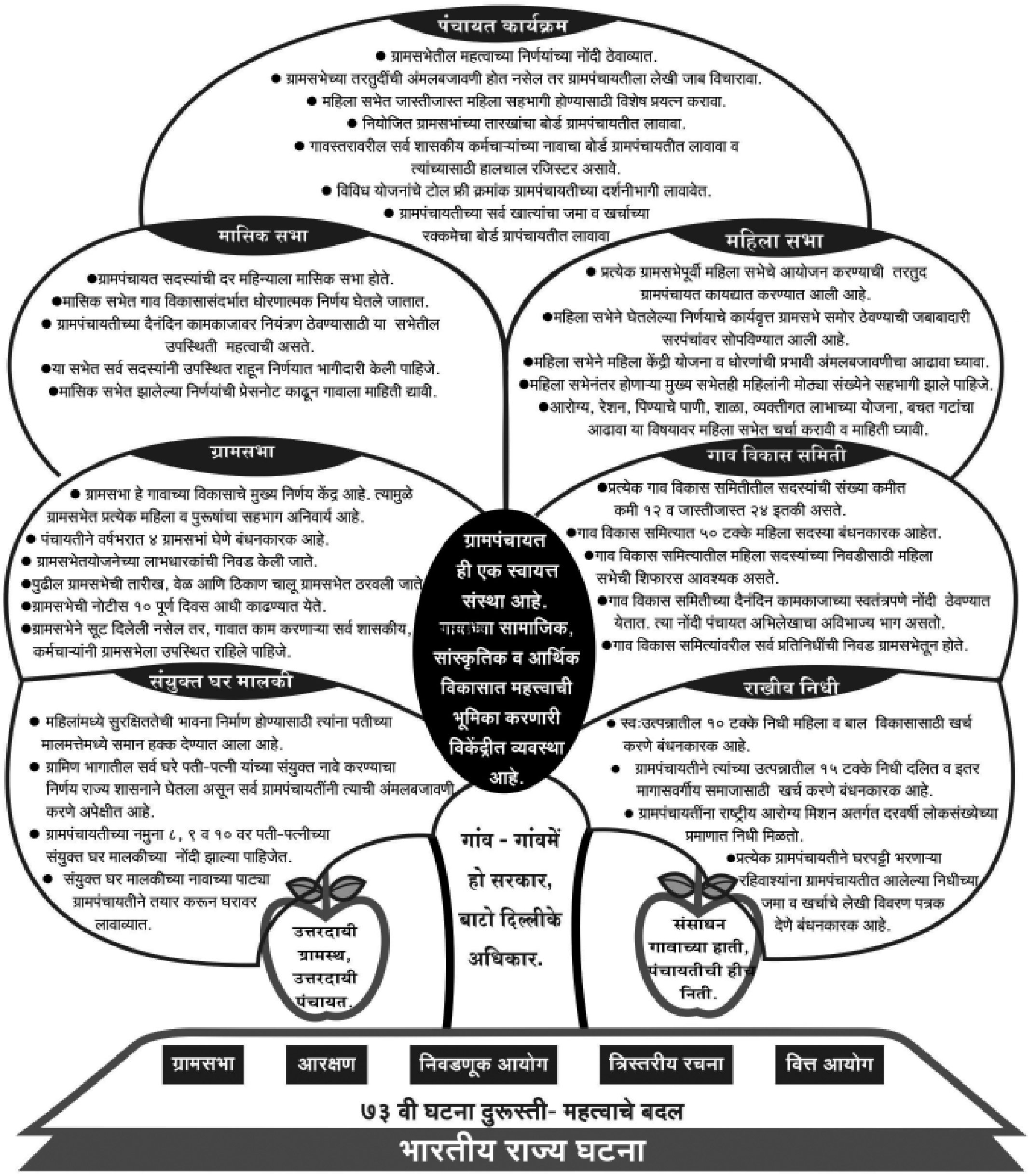

देशाच्या जडणघडणीत आणि विकास प्रक्रियेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना योग्य ते स्थान मिळवून देण्यासाठी १९९२-९३ मध्ये ७३ व ७४ वी घटना दुरूस्ती करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक स्थान प्राप्त करून देणाऱ्या या ऐतिहासिक घटना दुरूस्तीस २५ वर्षे पूर्ण होत असल्याच्या पार्श्वभूमीवर मुंबई विद्यापीठात दि. २ आणि ३ नोव्हेंबर २०१७ रोजी '७३ व ७४ वी घटना दुरूस्तीची २५ वर्षे: प्रगती आणि भावी वाटचाल' या विषयावर एका राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते.

राष्ट्रीय परिषदेसाठी आधारभूत शोध निबंध (बेस पेपर्स) लिहून घेण्यात आले होते. ग्रामविकास विभाग आणि नगरविकास विभागासोबतच रिसोर्स अँड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट, सीएलजीएफ, असोशिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स आणि श्रीमती वर्षा विद्या विलास यांच्याकडूनही निबंध प्राप्त झाले हाते. या निबंधांचे भविष्यातील संदर्भाच्या दृष्टीने मराठीत दस्ताऐवज तयार करणे आवश्यक होते. अभ्यासक, संशोधक, धोरणकर्ते, स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे लोकप्रतिनिधी आदींसाठी उपयुक्त ठरू शकतील.